

अध्याय १ : शोध परिचय

१.१ शोधशीर्षक

यस शोधपत्रको शीर्षक नेपाली वर्णविन्यासमा पदयोग र पदवियोगको समस्या रहनेछ ।

१.२ शोधकार्यको प्रयोजन

स्नातकोत्तर तहको दसौँ पत्र पूरा गर्न यो शोधपत्र लेखिएको हो ।

१.३ परिचय

नेपालीमा पदयोग र पदवियोगसम्बन्धी भइरहेका नियम अपूर्ण, अपूरा र अव्यावहारिक छन् । यसरी नै लेख्नुपर्छ भन्ने नियम त बनेका छन्, तर सर्वमान्य नियमको भने, अभाव छ । नेपालीमा पदयोग र पदवियोगको समस्या जटिल छ । नेपाली व्याकरण लेखन परम्पराका पहिलो व्याकरणकार हेमराज पण्डित (चन्द्रिका, १९६९) ले पदयोग र पदवियोगको नियम बनाए । उनले सो नियम बनाउँदा नेपाली भाषालाई मसिनोसँग अध्ययन गरेर पदयोग र पदवियोगको नियम बनाएको देखिन्छ ।

पदयोग र पदवियोगसम्बन्धी कुनै नियम नै त्यस्तो बनेको छैन, जसले गर्दा सबै व्याकरण शुद्ध होस् । नेपाली विद्वानहरूमा एउटाले जसरी लेख्छ, अर्को विद्वानले अर्कै तरिकाले लेखेको पाइन्छ । त्यति मात्र होइन एउटै लेखकको लेखनमा पनि एकरूपता छैन । एउटै लेखकले माथिल्लो हरफमा पदयोग गरेर लेखेको पदहरूलाई तल्लो हरफमै पदवियोग गरेर लेखेको पनि पाइन्छ । उदाहरणका लागि भाषाविद् माधवप्रसाद पोखरेल (२०५४) ले 'नेपाली वाक्य व्याकरण' लेख्दा अघिल्लो पृष्ठमा 'वाक्य व्याकरण' र पछिल्लो पृष्ठमा 'वाक्य-व्याकरण' लेखेका छन् । त्यस्तै वासुदेव त्रिपाठी (२०३०) ले 'पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा' मा तल लेखिएअनुसार पदयोग अथवा पदवियोग गरेका छन् :

- । नवक्लासिकल (पृ १०४), नव-क्लासिक (पृ १०७), नव क्लासिकल (पृ ११०)
- । शिल्प-साधना (पृ १०७) शिल्पसाधना (पृ १०९)

एउटै लेखकको लेखाइमा कतै पदयोग गरेको कतै पदवियोग गरिएको छ । त्यस्तै कहिलेकाहीं त एउटै पातामा पनि त्यस्तो अनेकरूपता भेटिन्छ । एउटा विद्वानले पदयोग गरेका ठाउँमा अर्को विद्वानले पदवियोग गरेको उदाहरण भेट्नु त कुनै अचम्मको कुरै भएन । नेपाली भाषाका वरिष्ठ लेखकहरूका लेखमा त पदयोग र पदवियोगका नियम पालन गर्ने कुरामा यस्तो बेमेल देखिन्छ भने, सामान्य लेखक अथवा विद्यार्थीका लेखाइमा त मनपरी हुनु स्वाभाविक हो ।

पदयोग र पदवियोगका बारेमा अनेक असङ्गति भएकाले यो नियम जटिल छ । नेपाली व्याकरण परम्परामा समस्त शब्द, विभक्ति र नामयोगीमा पदयोग गर्नुपर्छ भन्ने नियम 'चन्द्रिका' व्याकरणदेखि नै चलेको भएपनि त्यसको प्रयोग एकनासे चाहिँ पाइँदैन ।

हुदबहादुर कार्की (२०५५) ले नेपाली राष्ट्रिय दैनिक अखवारमा प्रचलित संस्कृत शब्दको आवृत्ति विषयमा अनुसन्धान गर्दा के अनुभव गरे भने, अखवारमा होस् कि कुनै लेख लेख्ता होस्, नेपाली लेखाइमा कस्तो परिस्थितिमा दुइटो पद जोड्ने र कस्तो परिस्थितिमा छुट्याउने भन्ने नियम त छन्, तर नेपाली लेखकहरूले ती तथाकथित नियमलाई पालन गरेको देखिँदैन । त्यसैले नेपाली अखवारका 'त्रिभुवन विश्वविद्यालय परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय' जस्ता पदयोग नगरिएका समस्त शब्दलाई एउटा शब्द मान्ने कि अनेक शब्द मान्ने छुट्याउनै नसकिने अवस्था रहेछ । यसरी नेपाली वर्णविन्यासमा पदयोग र पदवियोगको समस्या सबभन्दा जटिल देखिन्छ ।

नेपालीमा पदयोग र पदवियोगको समस्या संस्कृतको समस्त शब्द र संस्कृतकै एकपदीभाव (हेर्नु अध्याय २ र ३) बाट बनेको हो । एउटा लेखकलाई एक पद जस्तो लागेर जोड्ने शब्द अर्को लेखकलाई एक पद जस्तो लागेर भने, उसले त्यस्ता पदहरू नजोडी लेख्ने रहेछ । यसरी नेपाली वर्णविन्यासमा पदयोग र पदवियोगको समस्या उब्जेको देखिन्छ । फेरि प्रकाशन गर्ने संस्थाबाट पुफ संशोधन गर्ने व्यवस्था छ । कति ठाउँमा लेखककै लेखाइलाई पनि भाँचिन्छ । जस्तो लेखकले लेख्यो त्यही छापिँदैन र छापिएपनि कुनै ठाउँमा त्यस्तै छोडिन्छ र कुनै ठाउँमा पुफ रिडिड गरिन्छ । 'किनभने' शब्दलाई मुकुन्द शरण उपाध्याय (२०५७ : ३१) ले 'किन' र 'भने' लाई दुई बेग्लाबेग्लै शब्द मानेर पदवियोग गरेर लेखेका छन् तर नेराप्रको पुफ संशोधकले भने पदयोग गरिदिएका छन् ।

पदयोग र पदवियोगमा पदयोग नै समस्याका रूपमा देखिएको छ । यस्तै जटिल समस्याहरूले गर्दा नेपालीमा पदयोग र पदवियोगको स्वरूपको प्रकृति कस्तो छ, त्यसको लेखाजोखा गर्ने र त्यसलाई समाधान गर्ने प्रयास कति भएको छ, त्यसको पनि समीक्षा गर्दै समाधानका उपाय खोज्न एउटा अनुसन्धान नगरी नहुने भएकाले यो अनुसन्धानमा त्यसै लक्ष्यलाई पूरा गर्न खोजिएको हो ।

१.४ समस्या कथन

- क. नेपाली वर्णविन्यासमा पदयोग र पदवियोगका बारेमा अहिलेसम्मका प्रचलित नियम के कस्ता छन् ?
- ख. नेपाली लेखकहरूको लेखाइमा पदयोग र पदवियोगका नियमहरूको कति मात्रामा पालन भएको छ ?
- ग. नेपाली लेखकहरूका लेखाइमा पदयोग र पदवियोगको के कस्तो समस्या छ ?
- घ. पदयोग र पदवियोगको समस्या कसरी समाधान गर्न सकिएला ?

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य

- क. नेपाली वर्णविन्यासमा पदयोग र पदवियोगका बारेमा अहिलेसम्मका प्रचलित नियम के कस्ता छन् तिनीहरूको समीक्षा गर्ने,
- ख. नेपाली लेखकहरूका लेखाइमा पदयोग र पदवियोगका नियमहरूको कति मात्रामा पालन भएको छ, त्यसको लेखाजोखा गर्ने,
- ग. नेपाली लेखकहरूका लेखाइमा पदयोग र पदवियोगका के कस्ता समस्या छन्, ती केलाउने,
- घ. पदयोग र पदवियोगका समस्या समाधानका उपाय खोज्ने ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली भाषा शुद्ध लेखनका लागि व्याकरणको आवश्यकता भएकाले गर्दा सबैभन्दा पहिले हेमराज पण्डितले 'चन्द्रिका' (१९६९) व्याकरण लेखे । पण्डितले 'चन्द्रिका' व्याकरणमा पदयोग र पदवियोगका बारेमा लेखेका छन् । उनले विभक्ति र नामयोगीलाई संस्कृतको भैं प्रत्यय मानेर जोडेर लेख्ने नियम बनाए, तर उनले आफ्नै प्रयोगमा भने, जोडेका छैनन् (हेर्नु अध्याय ५.२ र ५.३) । पण्डितले हालको 'नामयोगी' लाई 'शब्दयोगी' भन्ने शब्द चलाए । उनको यो शब्दको प्रयोगमा वैज्ञानिकता देखिन्छ, किनभने नामयोगीहरू नामका पछाडि मात्र जोडिँदैनन्, क्रिया र क्रिया विशेषणका पछाडि पनि जोडिन्छन् । 'नामयोगी' शब्द सोमनाथ सिग्दालले पहिलोपल्ट प्रयोग गरेको पाइन्छ । नेपाली वर्णविन्यास परम्परामा पदयोग र पदवियोगको समस्या 'चन्द्रिका' बाटै आएको देखिन्छ, किनभने हेमराजले विभक्ति र नामयोगीलाई छुट्याइदिएका भए, यस्तो समस्या नै आउँदैनथ्यो होला ।

हेमराजले बेग्लाबेग्लै शीर्षकमा विभक्ति जोड्ने, शब्दयोगी जोड्ने, समास भएका शब्द जोड्ने तर जबर्जस्ती समास बनाएर नजोड्ने, द्विरुक्ति नजोड्ने र अव्यय (निपात) नजोड्ने नियम दिएका छन् । पण्डित (पृ ७८) ले नेपाली भाषाको मूल भाषा संस्कृत नै भएकाले सबै नियम संस्कृतअनुसारकै बनाउने भनिकन संस्कृतअनुसार नै नियम बनाएका छन् र यसै अध्यायमा पण्डितले विभक्तिलाई संस्कृतको भैं प्रत्यय नै भनेका छन् ।

पण्डितकै नियमको अनुसरण गरेर सोमनाथ सिग्दाल (१९७६) ले पनि विभक्ति (ले, लाई, आदि) लाई प्रत्यय मानेका छन् । उनले पनि संस्कृतको भैं विभक्ति प्रत्यय नभई अव्यय हो भनेर राम्ररी अध्ययन नगरेको बुझिन्छ । सिग्दाल (पृ : २७) ले 'ले, लाई' आदि विभक्ति प्रत्ययको आफ्नो स्वतन्त्र अर्थ बुझिँदैन भनेका छन् । त्यस्तै पछि लेखिने यिनै विभक्तिको अर्थ बुझाउने, 'सित, सँग, तिर' आदि नामयोगी शब्दको भने, केही आफ्नो बुझिने अर्थ पनि हुन्छ) भनेका छन् । सिग्दालले 'शब्दयोगी' लाई 'नामयोगी' र 'संयुक्त क्रिया' लाई 'मिलित क्रिया' को नाम दिए र बाँकी सबैमा पण्डितकै सिको गरे ।

गोपाल पाँडे 'असीम' (२००० : ५४) ले 'पदको योग' र 'पदको वियोग' भनेर पदयोग गर्दा र पदवियोग गर्दा अर्थमा हुने फरक दिएका छन् ।

पुष्कर शमशेर (२००१ : १०२-१०५) ले दोहोरिएका विभक्ति र नामयोगी पनि जोड्नुपर्छ भनेका छन् (जस्तै : 'गरेकाबाट, लेखेकोमा, हरिपछिपछि, मअघिअघि') । त्यस्तै, आवाजको नक्कल गर्ने शब्द (जस्तै : मालताल, बरबन्दोबस्त, चटचाडचुटुड, सन्याकसुरुक, खरखिचोलो, इत्यादि) पनि जोड्ने नियम दिएका छन् । उनले संयुक्त क्रियाका बीचमा 'सम्म, चाहिँ, तक' आदि घुसेमा छुट्याउनुपर्ने (जस्तै : पढि सम्म बक्स्यो) नियम दिएका छन् । त्यस्तै 'आमा र बाबु', 'गाई र भैंसी' इत्यादि छोट्टिई 'आमाबाबु,' 'गाईभैंसी' आदि भएकामा जोड्नु - छुट्याउनु आफ्नो खुस भनेका छन् । उनको यस भनाइबाट द्वन्द्व समास पदयोग गरेपनि पनि हुन्छ वा पदवियोग जे गरेपनि हुन्छ भन्ने बुझिन्छ । अन्त्यमा उनले 'पद छुट्याउनु नै पर्ने हुनाले माथिका नियमले नछुने पद सबै छुट्याउनुपर्छ' भनेका छन् ।

संयुक्त क्रियालाई कृष्णप्रसाद पराजुली (२०२३ : १८०) ले पनि 'मिलित क्रिया' कै नाम दिएका छन् । पराजुलीले 'फाँकी' शब्दको प्रयोग पहिलोपल्ट (२०२३ : ५) गरेको देखिन्छ । उनीपछिका व्याकरणकार मोहनराज शर्मा (२०४९) ले 'फाँकी' लाई 'द्वित्व' भित्र राखेका छन् । पराजुलीले शर्माको प्रभावमा परेर होला, पछिल्लो संस्करण (२०४५) निकाल्दा फाँकीलाई संशोधन गरेर द्वित्वभित्र राखेका छन् । उनको अन्य विषयमा भने पदयोग वा पदवियोगका बारेमा हेमराजको भन्दा फरक दृष्टिकोण देखिँदैन ।

मोहनराज शर्मा (२०३६) ले पदयोग र पदवियोगको नियम स्पष्ट रूपले दिएका छन् । हुन त शर्माले पनि पण्डितले भैं विभक्ति, नामयोगी जोड्ने नै नियम दिएका छन् । शर्माले द्वित्व, समस्त शब्द, अकरणको 'न' र कालसूचक प्रत्यय जोड्ने नियम दिएका छन्, तर पदयोगको नियममा उपसर्ग र प्रत्ययका कुरा गर्ने नपर्ने हो, किनभने अकरणको 'न' शर्माका उदाहरणमा छुट्टै पद नभएर उपसर्ग वा प्रत्ययका रूपमा देखिन्छ । कालवाचक प्रत्ययको पनि पदयोगका समस्यामा उल्लेखै नहुनुपर्ने हो । शर्माले पनि नेपालीमा विभक्ति प्रत्यय होइन अव्यय हो भनेर विभक्तिलाई नजोड्ने नियम कतै दिएका छैनन् र सबै विभक्तिलाई एउटै व्यवहार गरिएको छैन पनि भनेका छैनन् । पदवियोगका नियममा चाहिँ शर्माले 'प्रत्येक पद छुट्टाछुट्टै लेखिन्छ' भनेका छन् ।

नेपाली वर्णविन्यासमा पदयोग र पदवियोगका बारेमा थुप्रै व्याकरणकारहरूले लेखेका भए तापनि संस्थागत प्रयास भने अहिलेसम्म तीनओटा मात्र भएका छन् । ती हुन् 'नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने ?' (१९९२), 'अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन' (२०३४-२०४६) र 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' (२०४०) ।

नेपाली वर्णविन्यासमा एकरूपता ल्याउनका निम्ति धेरै प्रयासहरू भएको देखिन्छ । थुप्रै व्यक्तिगत प्रयास र केही संस्थागत प्रयासहरू भए । वर्णविन्यासमा गल्ती नहोस् भन्नाका लागि पहिलो संस्थागत प्रयास 'नेपाली भाषा प्रकाशन समिति' को 'नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने ?'

(१९९२) बाट भयो । यस प्रयासले धेरै हदसम्म वर्णविन्यासमा एकरूपता ल्याउन मद्दत गर्‍यो । साथै यसले पदयोग र पदवियोगका बारेमा पनि नियम दिएको छ ।

त्यसपछि पुष्कर शमशेर (२००१), वेदनाथ रेग्मी (२०१२) र कृष्णप्रसाद पराजुली (२०२३) ले पदयोग र पदवियोगका बारेमा सामान्य चर्चा मात्र गरेका छन् । बल्लभमणि दाहाल (२०३१) ले पीएच.डी. गरेपछि त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा भर्खर नयाँ शिक्षा योजना लागू भएको थियो । उनको नेतृत्व र प्रेरणामा त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा 'अनिवार्य नेपाली' विषयको प्रादुर्भाव भयो । नेपाली पढाउँदा देखापरेका समस्या ठम्याउन र तिनीहरूको निराकरण गर्न २०३४ सालमा पद्मकन्या क्याम्पसमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयका आङ्गिक क्याम्पसमा अनिवार्य नेपाली विषय पढाउने अधिराज्यभरका शिक्षकहरूको पहिलो राष्ट्रिय अधिवेशन भयो । नेपाली वर्णविन्यासमा एकरूपता ल्याउन त्यस अधिवेशनले केही नियमहरूको प्रस्ताव पारित गर्‍यो । त्रि.वि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको आयोजनामा त्यो अधिवेशन भएको थियो । त्यस गोष्ठीका प्रमुख बल्लभमणि दाहाल थिए र अन्य सहभागीहरूमा बालकृष्ण पोखरेल, चूडामणि रेग्मी, गणेश भण्डारी, माधव भण्डारी, पोषराज निरौला र मुकुन्द शरण उपाध्याय पनि थिए । बालकृष्ण पोखरेल (२०४०) को सम्पादनमा निस्किएको 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' त्यसै सहमतिको परिणाम हो । 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' मा पदयोग र पदवियोगका सबै नियम 'अनिवार्य शिक्षण निर्देशन' बाटै लिइएको भए तापनि कर्मधारय समासमा विकार लागेका ठाउँमा बाहेक अन्य ठाउँमा पदवियोग गर्ने नियम चाहिँ नेबृशुले नै दिएको छ ।

मोहनराज शर्मा (२०२६) ले 'शब्दरचना र वर्णविन्यास'को संशोधन गरेर दोस्रो संस्करण (२०३६) त्यसै अधिवेशनपछि निकाले । उनको 'शब्दरचना र वर्णविन्यास' (२०३६) मा पदयोग र पदवियोग नियम नै अनिवार्य शिक्षण निर्देशनको पदयोग र पदवियोगको नियम हो । त्यति धेरै शिक्षकहरूको राष्ट्रिय अधिवेशनले पनि नेपाली विभक्तिहरू संस्कृत विभक्ति जस्ता प्रत्यय होइनन् अव्यय (निपात) हुन् भन्ने कुरो विचारै गरेका छैनन् । चूडामणि बन्धु (२०३७-२०३९) ले 'रूपरेखा' मा वर्णविन्यासका सम्बन्धमा धारावाहिक स्तम्भ प्रकाशित गरे । चूडामणि बन्धुका भनाइअनुसार त्यस लेखमा उनले पदयोग र पदवियोगका बारेमा चर्चा गारेको पाइन्छ ।

रोहिणीप्रसाद भट्टराई (२०३३) ले पनि विभक्तिलाई 'प्रत्यय' र नामयोगीलाई 'अव्यय' भनेका छन् । पुष्करशमशेरले भैँ दोहोरिएर आएको नामयोगीलाई पनि पदयोग गर्ने नियम दिएका छन् । भट्टराईले समास प्रकरणभित्र परस्पर सम्बन्ध भएका पदहरू समस्त बन्दछन्, परस्पर सम्बन्ध नभएका पदहरूको समास हुँदैन भनेका छन् । यिनले मिलित क्रियालाई पण्डितले भैँ संयुक्त क्रियाभित्र राखेका छन् । पण्डितले मिलित क्रियालाई संयुक्त क्रियाका प्रकरणमा राखेपनि पदवियोग गरेका छन् भने भट्टराईले पदयोग गरेका छन् । अन्य सबैमा यिनले पनि परम्पराकै सिको गरेका छन् ।

मुकुन्द शरण उपाध्याय (२०४३-२०४९) ले भने, राष्ट्रिय अधिवेशनमा भएका कतिपय सहमतिहरूको अनुसरण गरेपनि वर्णविन्यासलाई नियमित पार्ने आफ्नै बाटो रोजे । उनले हिन्दी भाषाको जस्तै शब्दहरू पदवियोग गरेर लेखिनुपर्छ भन्ने फरक धारणा राखेर लेखेका छन्, तर

उनले सर्वनामिक शब्दमा भने, विभक्तिलाई पदयोग गर्ने भनेर पदयोग र पदवियोगको दोहोरो प्रयोग गरेका छन् ।

बद्रीकुमार कार्की (२०६०) ले पदयोग र पदवियोगमा वरिष्ठ व्याकरणकारहरूले गरेका नेपाली भाषाको मानक रूप बीचको असंगति औँल्याएका छन् ।

नेपाली वर्णविन्यासमा पदयोग र पदवियोगका बारेमा व्यक्तिगत र संस्थागत रूपमा नियमहरू बनाइएका भए तापनि ती नियमहरू अपूर्ण, अधुरा, परस्परविरोधी र अव्यावहारिक रहेका छन् । व्याकरणका किताबहरूमा पदयोग र पदवियोगका बारेमा नियम दिँदा त्यसै नियमसँग मेल खाने उदाहरण दिने गरेको पाइएको छ, तर त्यसै नियमको अपवाद भने दिएको पाइँदैन र अपवादस्वरूप आएको नियमविपरीतको उदाहरण पनि कुनै व्याकरणकारले दिएका छैनन् ।

समग्रमा भन्दा हेमराज पण्डित (१९६९) को 'चन्द्रिका' व्याकरण, 'नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति' को 'नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने ? (१९९२)', पुष्कर शमशेर (२००१) को 'नेपाली सजिलो व्याकरण', त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको 'अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन' (२०३४), मोहनराज शर्मा (२०२६, २०३६) को 'शब्दरचना र वर्णविन्यास' र 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' (२०४०) आदि सबैले दिएका पदयोग र पदवियोगका नियम अपूर्ण, अधुरा र अव्यावहारिक छन् ।

१.७ प्राक्कल्पना

पदयोग र पदवियोगबारे नेपालीमा प्रचलित नियमहरू अपूर्ण, अव्यवस्थित र ठीकसित पालन गरिएका छैनन् ।

१.८ शोधकार्यको औचित्य

क. यस शोधकार्यले नेपाली वर्णविन्यासको अहिलेसम्मको सबैभन्दा ठूलो पदयोग र पदवियोगको समस्या सुल्झाउन समीक्षा र सुझाव प्रस्तुत गरेको छ ।

ख. यस विषयमा शोधकार्य यसभन्दा अगाडि अरू कसैले गरेका छैनन्, त्यसैले यस शोधकार्यको औचित्य छ ।

१.९ शोधकार्यको सीमा

यो अनुसन्धान नेपाली वर्णविन्यासमा पदयोग र पदवियोगको समस्यामा मात्र केन्द्रित रहनेछ ।

१.१० शोधविधि

१.१०.१ तथ्याङ्क सङ्कलन

तथ्याङ्क सङ्कलन निम्नलिखित आधारमा गरिएको छ :

- क. नेपाली भाषाका वरिष्ठ लेखकका लेखाइ र केही नेपाली राष्ट्रिय दैनिकबाट लिइएको छ ।
- ख. पदसम्बन्धी धारणा भाषाविज्ञानबाट लिइएको छ ।
- ग. पदयोग र पदवियोगका प्रचलित नियमहरूका आधारमा तथ्याङ्कहरूको सङ्कलन गरिएको छ ।

१.१०.२ तथ्याङ्कको विश्लेषण

- क. यस अनुसन्धानमा भाषाविज्ञानको पदसम्बन्धी धारणाका आधारमा तुलना र फरक केलाएर सङ्कलित तथ्याङ्कको विश्लेषण गरिएको छ र त्यसैअनुसार निष्कर्ष निकालिएको छ ।
- ख. पदयोग र पदवियोगका सम्बन्धमा नेपाली व्याकरणका फाँटमा भएका नियम र प्रयोगको ऐतिहासिक अध्ययन र तुलनात्मक समीक्षा गर्दै निष्कर्ष निकालिएको छ ।

१.११ शोधपत्रको रूपरेखा

यस शोधपत्रमा पहिलो अध्यायमा शोधपरिचय दिएपछि दोस्रो अध्यायमा पदयोग (वा पदवियोग) को सैद्धान्तिक परिचय दिन 'पद' शब्दको परिचयका साथै 'शब्द' र 'पद' मा फरक छुट्याइएको छ । त्यसै अध्यायमा एकपदीय भावको परिचय दिएर प्रत्यय र स्वतन्त्र शब्द कसरी छुट्याउने अथवा एक पद वा अनेक पद कसरी छुट्याउने आदि कुरा केलाइएका छन् ।

पदयोगका समस्याको मूल जरो संस्कृतको समाससम्बन्धी धारणामा रहेको ठहराएर तेस्रो अध्यायमा समासको सामान्य परिचय दिँदै संस्कृत समासका कारणले नेपालीमा पदयोगको समस्या कस्तो र कति किसिमको पाइन्छ भन्ने कुराको चर्चा छ । त्यसै अध्यायमा समस्त शब्दमा पदयोग गरिन्छ भन्ने संस्कृत परम्पराको नियम नेपालीमा प्रचलित संस्कृत शब्दकै लेखाइमा वरिष्ठ व्याकरणकारहरूले समेत पदवियोग गर्ने प्रवृत्ति देखिनाले नेपाली लेखाइमा सत्य होइन रहेछ कि भन्ने खोजी गरिएको छ । तेस्रो अध्यायको तेस्रो खण्डमा तत्पुरुष समासको लेखाइमा पदयोगको नियम ठीकसित पालन नगरिएका उदाहरणहरूको खोजी छ भने, तेस्रो अध्यायको चौथो खण्डमा चाहिँ कर्मधारय समासका बारेमा लेखिएको छ । कर्मधारय समासकै खण्डमा नाम र थर पनि कर्मधारय समासकै उदाहरण भएकाले दुवैलाई एउटै खण्ड (३.४.१) मा राखिएको छ । द्विगु समासको लेखाइमा पदयोगको पालनमा बेनियमको खोजी र त्यसको चर्चा छ । कर्मधारय र द्विगु दुइटैमा विशेषण र नामको समास भएकाले दुइटै किसिमका समासमा पदयोगको नियममा अपवादको खोजी र छलफललाई तेस्रो अध्यायको चौथो र पाँचौँ

खण्डमा संगसंगै राखिएको छ । तेस्रो अध्यायको छैटौँ खण्डमा द्वन्द्व समासको लेखाइमा पदयोगको नियम ठीकसित पालन नगरिएका उदाहरण र चर्चामा केन्द्रित छ । त्यस्तै बहुव्रीहि समासको चर्चा तेस्रो अध्यायको सातौँ खण्डमा गरिएको छ ।

नेपालीका धेरै व्याकरणकारहरूले फाँकी र द्विरुक्तिलाई पनि द्वन्द्व समासअन्तर्गत नै राख्ने गरेकाले द्वन्द्व समासको चर्चा सिद्धिने बितिककै चौथो अध्यायको पहिलो खण्डमा फाँकी, दोस्रो खण्डमा द्विरुक्ति भएका ठाउँमा पदयोग गर्ने कि पदवियोग गर्ने कस्तो चलन, प्रवृत्ति र बेनियम छ, त्यसको खोजी गरिएको छ । अनुकरण शब्दमा द्विरुक्ति धेरै हुने हुनाले द्विरुक्तिको अध्यायपछि अर्थात् चौथो अध्यायको तेस्रो खण्डमा अनुकरण शब्दका लेखाइमा पदयोग र पदवियोगको प्रवृत्ति केलाउने र निर्णय लिने काम भएको छ ।

पाँचौँ अध्यायको पहिलो खण्डमा निपातका किसिम र निपातको लेखाइमा पदयोग वा पदवियोग गर्ने नियम र त्यसको पालनको समीक्षा गरिएको छ । नामयोगीसँग अधिल्लिरको पद अव्ययीभाव समास मानेर जोड्ने चलन छ । त्यसको लेखाइमा नियम, अपवाद र बेनियमको खोजी पाँचौँ अध्यायको दोस्रो खण्डमा राखिएको छ । नामयोगी र क्रियाविशेषण पनि निपातकै किसिम भएकाले होला, ती दुवैलाई नेपाली व्याकरणकारहरूले अव्ययीभाव समासअन्तर्गत नै राख्ने गरेका छन् । विभक्ति पनि विशेष किसिमको नामयोगी नै भएकाले विभक्तिका लेखाइमा भएका, नियम, अपवाद र बेनियमको चर्चाका लागि पाँचौँ अध्यायको तेस्रो खण्ड छुट्याइएको छ । कृदन्तपछि, अभ्र 'ए'-प्रत्यय लागेका कृदन्तपछि, विभक्ति, क्रियाविशेषण र नामयोगी नाम गरेका अनेक किसिमका निपातहरू नेपाली वाक्यमा जोडिन्छन् । यिनीहरूमध्ये कतिलाई पदवियोग गर्न नसकिएको जस्तो देखिन्छ भने, कतिलाई चाहिँ पदवियोग गरिदिए पनि हुन्छ, जस्तो देखिन्छ । 'ए'-प्रत्यय लागेका कृदन्तपछि, यस्ता विभिन्न निपातको पदयोग र पदवियोगको चर्चा पाँचौँ अध्यायको चौथो खण्डमा गरिएको छ ।

अनेक कृदन्त र क्रियापदको मालाबाट नेपालीमा संयुक्त क्रिया बन्छ । समास नै मानेर संयुक्त क्रियाको लेखाइमा पाइने त्यस्ता कृदन्त र क्रियापदका बीचमा पदयोग गर्ने नियम नेपालीमा आंशिक रूपमा देखिएपनि त्यसको पालनमा कति नियम र बेनियम छ, त्यसको समीक्षा छैटौँ अध्यायको पहिलो खण्डमा गरिएको छ । अर्कातिर अक्रिया र क्रिया मिलेर नेपाली वाक्यमा मिलित क्रिया भन्ने गरिएका क्रियाका गुजुल्टाहरू पनि प्रयोग गरिन्छन् । त्यस्ता मिलित क्रियालाई पनि समासकै भेद मानेर कसैकसैले जोडेको अनि कसैकसैले नजोडेको खोजी र बेनियम केलाउन छैटौँ अध्यायको दोस्रो खण्ड छुट्याइएको छ ।

अन्त्यमा सातौँ अध्यायमा सबै अध्यायको अर्थात् शोधकार्यकै निष्कर्ष लेखिएको छ ।

अध्याय २ : सैद्धान्तिक आधार

२.१ पद र शब्द

यी दुइटै शब्द संस्कृत व्याकरणका पारिभाषिक शब्द हुन्, तर काशिनाथ अभ्यङ्कर (१९६१ इ) को 'संस्कृत व्याकरण कोश' ('पद' : पृ २१६-२१७ र 'शब्द' : पृ ३५५-३५६) हेर्दा के देखिन्छ भने, संस्कृत व्याकरणको ऐतिहासिक परम्परामा यी दुइटै शब्दले पनि अनेक फरकफरक अर्थ जनाएको देखिन्छ ।

वाजसनेयी प्रातिशाख्यले पदको वर्णवैज्ञानिक परिभाषा दिँदै पद अक्षरहरूको समुदाय हो (अक्षरसमुदायः पदम्, ढ : ४६-४७) भन्ने परिभाषा एकातिर गरेको छ भने, अर्कातिर ऐन्द्र व्याकरणअनुसार पद अर्थ भएको सबभन्दा सानो स्वतन्त्र एकाइ हो भन्न खोजेजस्तो देखिन्छ (अर्थः पदम्, वाजसनेयी प्रातिशाख्य ३ : २) ।

वाजसनेयी प्रातिशाख्यले 'तिङ्' (समापक प्रत्यय), 'कृत्' (असमापक प्रत्यय), 'तद्धित्' (तद्धितान्त) र 'समास' (समस्त शब्द) गरी चार प्रकारका शब्दको वर्गीकरण गरेको र यास्कले 'नाम', 'आख्यात' (क्रिया), 'उपसर्ग' र 'निपात' गरी चार प्रकारका पद वा शब्दको वर्गीकरण गरेको हेर्दा उनीहरूले मुक्त रूप (अर्थात् स्वतन्त्र शब्द) लाई पद वा शब्द मानेका हुन् कि बद्ध रूप (उपसर्ग वा प्रत्ययलाई समेत) लाई मानेका हुन्, त्यति बुझिँदैन ।

टीकाराम पन्थी (कुराकानी) का भनाइअनुसार पाणिनिले उनको 'अष्टाध्यायी' मा तीन ठाउँ (१।१।६८, ३।१।१७ र ४।४।३४) मा मात्र 'शब्द' को प्रयोग गरेका छन्, अन्यत्र 'पद' को मात्र प्रयोग गरेका छन् । उनका भनाइअनुसार (क) वाक्यमा प्रयोग नभएको अथवा शब्दकोशको प्रविष्टिका रूपमा रहेको शब्द भन्ने अर्थमा (संरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा १।१।६८), (ख) ध्वनि भन्ने अर्थमा (शब्दवैरकलहाभ्र...३।१।१७), अनि (ग) शब्दशास्त्र वा व्याकरण भन्ने अर्थमा (शब्ददर्दुरं करोति ४।४।३४) भनिएको छ ।

माधवप्रसाद पोखरेल (कुराकानी) का भनाइअनुसार पाणिनिले पदको परिभाषा रूपवैज्ञानिक गरेका छन् । उनको परिभाषाअनुसार अन्त्यमा विभक्ति लागेको जुनसुकै शब्द नै पद हो । नेपाली व्याकरणमा जे कुरो बुझाउन रूपायक प्रत्यय भन्ने चलन छ, त्यही कुरो बुझाउन पाणिनीय व्याकरणमा विभक्ति शब्दको प्रयोग हुन्छ । यसबाट क्रिया वा विशेषणका पछाडि लाग्ने रूपायक प्रत्ययलाई पनि पाणिनीय व्याकरणमा विभक्ति नै भन्ने चलन छ । त्यति मात्र नभएर वाक्यमा शून्य विभक्ति लाग्ने अव्यय पनि विभक्त्यन्त अर्थात् पाणिनिको परिभाषाअनुसार पद ठहर्छन् । पाणिनिले परिभाषा गरेअनुसार संस्कृत भाषामा तीन किसिमका पद हुन्छन् :

क. सुप् (अथवा सुबन्त) : संस्कृतका नाम, सर्वनाम र विशेषणहरू यस वर्गमा पर्छन् ।

ख. तिङ् (अथवा तिङन्त) : संस्कृतका क्रियापदहरू यस वर्गमा पर्छन् ।

ग. अव्यय (न सुबन्त, न तिङन्त अथवा सुबन्त पनि तिङन्त पनि) : अविकारी अर्थात् परम्परागत नेपाली व्याकरणअनुसार विभक्ति, नामयोगी, क्रियाविशेषण, क्रियायोगी, संयोजक, अव्यय वा निपात अनि विस्मयादिवोधक भन्ने गरिएका संस्कृतका सबै शब्दहरू यस वर्गमा पर्छन् ।

तर 'आत्मनेपद' र 'परस्मैपद' शब्दमा पनि 'पद' शब्द जोडिएकाले पतञ्जलिले महाभाष्यमा प्रत्ययसमेतलाई पद (विभक्त्यन्तं च पदम्, पाणिनि १.२.६४ को भाष्य) शब्द प्रयोग गरेको कुरो अभ्यङ्कर (पृ २१६-२१७, ३५५-३५६) ले लेखेका छन् । यस दृष्टिले विचार गर्दा संस्कृत व्याकरणमा अर्थ भएको सबभन्दा सानो एकाइ (अर्थात् रूप) लाई समेत 'पद' शब्दले समेटेको देखिन्छ ।

टीकाराम पन्थी (कुराकानी) का भनाइअनुसार शब्दकोशमा पाइने पदको स्वरूपलाई शब्द र वाक्यमा प्रयोग भएका शब्दको स्वरूपलाई पद भन्नुपर्छ भन्ने धारणा मुख्यरूपमा संस्कृत व्याकरण परम्परामा चलेको पाइन्छ । शेषराज शर्मा (२०१७) को परिभाषा हेर्दा नेपाली व्याकरण परम्परामा पनि शब्द र पदसम्बन्धमा यही धारणा नै चलेको देखिन्छ (हेर्नु दुर्गाप्रसाद नेपाल २०५६ : ५७, ८४ र मधुप्रसाद अर्याल २०६३ : २४)। तर संस्कृत व्याकरण कोश (अभ्यङ्कर १९६१ इ) मा शब्द र पदका सबै परिभाषा केलाउँदा भने, शब्द र पदका बारेमा सर्वमान्य धारणा शेषराज शर्मा र टीकाराम पन्थीले भनेअनुसार नै भएपनि पदसम्बन्धी धारणा पाणिनि मात्रका सबै परिभाषा केलाउँदा पनि एउटै आउने रहेनछ ।

संस्कृत व्याकरणको जे स्थिति भएपनि नेपाली व्याकरण परम्परामा शब्द र पदसम्बन्धी धारणा शेषराज शर्मा र टीकाराम पन्थीले मानेअनुसारै भएकाले यस अनुसन्धानमा पनि पदसम्बन्धमा त्यही धारणा लिइएको छ । 'पदयोग' र 'पदवियोग' भन्ने यी पारिभाषिक शब्दमा पनि पदसम्बन्धमा संस्कृत व्याकरणमा धेरै चलेको त्यही धारणा भएको देखिन्छ । सचेत भएर छुट्याउँदा बाहेक नेपालीमा शब्द र पद एउटै अर्थमा प्रयोग भएको पनि देखिन्छ, जस्तै :

- १) यस वाक्यमा कतिओटा शब्द छन् ?
- २) यस वाक्यमा कतिओटा पद छन् ?

यी दुई वाक्यमध्ये नेपालीहरूले पहिलो वाक्य नै रोज्ने प्रवृत्ति देखिन्छ, किनभने नेपाली भाषामा शब्दभन्दा पद धेरै प्राविधिक अर्थमा चलेको पाइन्छ । नेपाली भाषामा 'पद' र 'शब्द' एउटै अर्थमा चलाउने चलनमा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभाव छ, किनभने अङ्ग्रेजी भाषामा यी दुई अर्थ जनाउने फरकफरक शब्द छैनन् । भाषाविज्ञान (कोशविज्ञान) मा मात्र शब्द जनाउन 'लेक्सिम' र पद जनाउन 'वर्ड' भन्ने शब्दको प्रयोग गर्ने चलन छ भन्ने माधवप्रसाद पोखरेलको भनाइ छ ।

२.२ पदयोग र पदवियोग : पदयोग नै समस्या

पारिभाषिक शब्दका रूपमा नेपाली व्याकरणमा 'पदयोग' र 'पदवियोग' को प्रयोग गर्ने पहिला व्याकरणकार जनकलाल शर्मा (२०२३ ग : १९-२१) भएपनि पदयोग र पदवियोगको चर्चा नेपाली व्याकरणमा सुरु गर्ने व्याकरणकार हेमराज पण्डित (१९६९) नै हुन् । उनको प्रभाव नै सोमनाथ सिग्दाल (१९७६) र पुष्करशमसेर राणा (२००१ : १००-१०५) लाई परेको देखिन्छ ।

हेमराज पण्डित (१९६९, चौथो संस्करण, पृ ३) ले ३९५क मा 'तिर', 'सम्म', 'पट्टि', 'हुँदि' जस्ता नामयोगी अधिल्ला पदसँग जोड्ने नियम दिएका छन् । पण्डितले ३९७ मा अधिल्ला पदसित जोडिने शब्दहरूलाई 'शब्दयोगी-अव्यय' भन्ने छुट्टै नाम पनि दिएका छन् । उनका सूचीमा परेका त्यस्ता शब्दहरू तल लेखिएका छन् :

खेरि, खेर, हुँदि, हुँदो, पख, पिछे, भर, भरि, तिर तर्फ, पट्टि, सम्म, तक, तलक, पटक, पल्ट, बाजि, चोटि, आदि नामयोगी देखिन्छन् ।

हेमराज पण्डित (२०४२) ले १२५ मा 'विभक्ति'लाई 'प्रत्यय' भनेर लेखेपनि १५७ को पादटिप्पणीमा तिनीहरू छुट्टै अव्यय शब्द हुन् भनेका छन् । अगाडि चाहिँ उनले विभक्तिलाई प्रत्यय मान्नाले विभक्ति जोड्ने नियम बनाए । विभक्ति पनि नामयोगी नै हो, त्यसैले हेमराजले नामयोगीलाई पनि जोड्ने नियम बनाउनुपरेको हो । हेमराजको प्रभाव सोमनाथ सिग्दाल (१९७६), नेकशुले (१९९२) र पुष्करशमसेर राणा (२००१) जस्ता अरू व्याकरणलाई पनि परेको हो ।

'नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने ?' (१९९२) मा नियम भाषामा नदिएर उदाहरणमा यसरी दिइएको छ :

पदयोग :

क. रामले, रामलाई, गरेकोबाट, घरभित्रबाट (इ विभक्ति), रामभन्दा, रामचाहिँ, रामपछि, घरअगाडि, घरमाथि, रूखमनि, भित्तापट्टि, ऐनाबमोजिम, कामविना, गरेपछि, भनेअनुसार, हाँसउठ्तो, डरलाग्दो, तापनि, धेरैजसो, किनभने, इत्यादि) ।

ख. खानुपर्छ, खानेछ, (खाला), गरेछ, गरेथे, गर्दछ, गर्दथ्यो, बस्तथी, भन्नुहुन्छ (आदरार्थी), भनन, लौन, इत्यादि) ।

पदवियोग :

क. रामको भन्दा, रामलाई चाहिँ, घरको अगाडि, राम अगाडि जान्छ, रूखको मनि, मेरो पछाडि, राम नै, राम जस्तो, राम मात्र, तर पनि, भयो भने, इत्यादि) ।

ख. गएको छ, खाने छ (खाने मान्छे छ), गर्दो छ, गर्दो हो, गएँ हुँला, हुने थियो, गर्नु नै पर्छ ।

‘नेकशुले’ ले पदयोग र पदवियोगको नियम भनेर नदिएर उदाहरण मात्र दिएको छ । भएका उदाहरणलाई केलाउँदा पदयोग गरिने अनेक शब्दमा निम्नलिखित कोटिका शब्दहरू पर्दछन् :

- क. विभक्ति (तर ‘लागि’, ‘निमित्त’ विभक्ति पदयोग गरिँदैन ।)
- ख. विभक्तिपछिको विभक्ति (तर ‘लागि’, ‘निमित्त’ विभक्ति जोडिँदैन ।)
- ग. नामयोगी (तर ‘चाहिँ’ नामयोगी नभएर निपात हो ।)
- घ. नामयोगीपछिको विभक्ति (घरभित्रबाट, गरेकोबाट)
- ङ. ‘ए’ प्रत्यय लागेका कृदन्तपछिको विभक्ति र नामयोगी
- च. ‘चाहिँ’ निपात
- छ. ‘उठ्ठो’ र ‘लाग्दो’ जस्ता कृदन्त
- ज. अधिल्लो शब्द नभई स्वतन्त्र रूपमा वाक्यमा प्रयोग हुन नसक्ने जसो जस्ता शब्द
- झ. ‘किन पछ्याडि भने’, ‘तर त्यसो हो भने’ मा चाहिँ पदयोग हुने देखिँदैन ।

त्यस्तै पदवियोग गरिएका उदाहरण केलाउँदा निम्नलिखित अवस्थामा चाहिँ पदवियोग गरिएको देखिन्छ :

- क. विभक्तिपछि नामयोगी
- ख. विभक्तिपछि ‘चाहिँ’
- ग. विभक्तिपछि क्रियाविशेषण
- घ. ‘नै’ निपात
- ङ. नामपछ्याडि जस्तो शब्द
- च. नामपछ्याडि मात्र शब्द
- छ. अरू फरकफरक शब्द

‘नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने ?’ भन्ने पुस्तिकाका मुख्य रचयिता पुष्करशम्शेर राणा हुन् । उनले भन्डै दश वर्षपछि लेखेको किताब ‘नेपाली सजिलो व्याकरण’ (राणा २००१) मा पदयोग र पदवियोग सम्बन्धमा प्रस्टसंग नेकशुलेकै नियमहरू तल लेखिएअनुसार लेखेका छन् :

- क. विभक्ति जोड्नुपर्छ ।
- ख. नामयोगी जोड्नुपर्छ ।
- ग. नामयोगी जोडिएपछि विभक्ति आयो भने पनि नामयोगी नाम बनी गाँसिन्छ ।
- घ. दोहोरिएका (द्विरुक्ति भएका) नामयोगी पनि जोड्नुपर्छ, जस्तै : हरिपछिपछि, मअधिअधि (हेमराजले चाहिँ जोडिने र नजोडिने गरी द्विरुक्ति भएका पद दुई किसिमका हुन्छन् भन्ने मानेका छन्, पृ ४३९)
- ङ. अकरणको ‘न’ (नजानू, पर्दैन) जोड्नुपर्छ । (यो ‘न’ पद नभएर उपसर्ग वा प्रत्यय भएकाले यसलाई जोड्ने नियमै चाहिँदैनथ्यो ।)
- च. उल्टो अर्थ दिने ‘न’ (नराम्रो, नमीठो) जोड्नुपर्छ । (यो ‘न’ पनि पद नभएर उपसर्ग भएकाले यसलाई जोड्ने नियमै चाहिँदैनथ्यो ।)

छ. जोड दिने 'न' (खानुहोस्न) जोड्नुपर्छ । (यस्तो निपात 'न' त नेपाली लेखाइमा पुष्करशमसेरबाहेक अरू कसैले पनि जोडेको देखिँदैन भन्ने माधवप्रसाद पोखरेलको भनाइ छ ।)

ज. दुई वा धेरै पद छोट्टिई एउटा पद बनेमा जोड्नुपर्छ (जस्तो - भरदिन, जथाभाबी, गाईगोठ, घरधन्दा, बित्तिपत्र, ठूलानी, सान्नी, मरञ्च्याँसे, भलाद्मी, बण्डापत्र, भान्दाइ, दोसाँध, चौमासा, मखिबुट्टे, गोडधुवा, तीनतले, चारकुने, केटाकेटी, लेनदेन, घटीबढी, सबालाख) । (समास भएमा जोड्नुपर्छ भन्ने नियम यही होला ।)

झ. आवाजको नक्कल गर्ने पद (अनुकरण शब्द) जोड्नुपर्छ (जस्तै : सन्याकसुरुक, टाकटुक, दनदन, आदि) । (यस्ता अनुकरण शब्द सबै जोडिँदैनन् ।)

ञ. अधिल्लो-पछिल्लो पदलाई जोडा मिलाउन वा बढाउन थपिने पद (फाँकी शब्द, जस्तै : खरखिचोला, मरमसाला, मालताल, भातसात, लेख्छुवछु) जोड्नुपर्छ ।

ट. संयुक्त क्रिया (पढेछ, घोक्नेछ, बुझेनछ, पढ्नुहुँदैन, लेखिराखिरहन्छु) जोड्नुपर्छ । (तर नेपालीमा प्रयोग हुने संयुक्त क्रियाका उदाहरणहरू कुनै जोड्ने कुनै नजोड्ने चलन देखिन्छ ।)

ठ. नामसित क्रिया मिली बनेको विशेषण (जस्तै : हाँसउठतो, वैरागलाग्दो) जोड्नुपर्छ । (माधवप्रसाद पोखरेलका भनाइअनुसार यस्ता शब्द धेरैजसो वरिष्ठ लेखकले जोडेको देखिँदैन ।)

ड. तलका पद पनि जोड्नुपर्छ : तापनि, तैपनि, हुनत, धेरैजसो, किनभने, किनकि, भनेदेखि, खाँदाखेरि, बेलुकाखेर, भनेहुँदि, त्यताहुँदो, बिहानपख, पाथीभरी (पाथीभरिने गरी), कतिपल्ट, तेस्रोबाजि, कैयन्चोटि, आदि) । (छुट्याउँदा स्वतन्त्र शब्द बन्छ भने, यस्ता शब्द छुट्याइदिँदा केही फरक पर्दैन ।)

गोपाल पाँडे 'असीम' (रचना - केशर, १९९७, २००० : ५४) ले पदयोग गर्दा र नगर्दा अर्थमा परिवर्तन हुने निम्नलिखित लघुतम युग्म दिएर नेपाली वर्णविन्यासमा पदयोग र पदवियोगको आवश्यकता जनाएका छन् :

१. आउँछ - आउने काम गर्छ	आउँ छ - रोगविशेष छ
२. काम्छ - डगमगाउँछ	काम छ - काज छ
३. गाउँछन् - गाउने काम गर्दछन्	गाउँ छन् - गाउँहरू छन्
४. घरतिर - घरतर्फ	घर तिर - घर (सडामा) देऊ
५. खानेकुरा - चमेना, खाजा	खाने कुरा - विष होइन, खानलायकको कुरा
६. खाजा - दिउँसोको खानेकुरा	खा जा - खाने काम गर् अनि जा
७. केलाउँ? - बित्ने काम गरूँ?	के लाउँ - के धारणा गरूँ के रोपूँ ?
८. कोप्यो? - चिथोप्यो	को प्यो? - के नाता प्यो?
९. कोयो - आँपको बियाँ	को यो? - यसको नाउँ क्या हो?
१०. जानेछ - जाला	जाने छ - जाने मान्छे छ
११. दालचीनी - मसलाविशेष	दाल चीनी - तिहुनविशेष र गुलियो विशेष
१२. रामकहाँ ? - राम भएको ठाउँमा	राम कहाँ ? - राम कुन ठाउँमा (छन्)?
१३. बन्दछ - तयार हुन्छ	बन्द छ - थुनिएको छ
१४. फेरिहाल्नु - तुरुन्त बदल्नु	फेरि हाल्नु - अर्को बाजि राख्नु
१५. भन्नुहुन्छ - 'भन्नु' को आदरार्थी	भन्नु हुन्छ - भन्ने काम गर्न मनासीब छ
१६. जागीर - नोकरी	जागी र - रिसाई अनि

१८. भोलिपल्ट - पछिल्लो दिन
 १९. सूर्यमान - मानिसको नाम
 २०. हरिलड्क - मूर्ख

- भोलि पल्ट - भोलि लेट्ने काम गर
 सूर्य मान - सूर्यलाई मान्ने काम गर
 हरि लड्क - हरि मूर्ख

उदाहरण

- २१.अ. राखिवक्सनु - 'राख्नु' का आदरार्थी
 यो मान्छे ईमान्दार छ - राखिवक्सियोस्
 आ. राखी बक्सनु
 क) पहिले राख्नु अनि दिनु,
 ख) केही राखेर केही दिने
- २२.अ. स्वास्नीमान्छे - आइमाई ।
 त्यो आउने स्वास्नीमान्छे,
 आ. स्वास्नी मान्छे - जोईले भनेको कुरा गर्छे ।
 हरिले भनेको उसकी स्वास्नी मान्छे ।
- २३.अ. हरिकङ्गाल - चौपट्टै गरीब
 हरिकङ्गाल भएर पनि त्यस मानिसले बी.ए. गरिछाड्यो ।
 आ. हरि कङ्गाल - हरि कंगाल ।
 हरि कङ्गाल (गरीब) छन्, तर ईमान्दार छन् ।
- २४.अ. पर्सिदिन्छ - जीउ थर्काइदिन्छ ।
 वोकाको आइमा पानी हालिदियो कि पर्सिदिन्छ ।
 आ. पर्सि दिन्छ - भोलिको भोलि दिन्छ ।

जनकलाल शर्मा (२०२३ ग : १९-२१) को परिभाषाअनुसार वाक्यमा एक शब्दको अर्को शब्दसँग सम्बन्ध बुझाउन पदहरू जोडिने कामलाई पदयोग भनिन्छ । कुनै पदमा प्रत्यय लागेको छ र त्यसभन्दा पछाडि अव्यय आयो भने, त्यो नजोडिइकन छुट्टै बस्तछ । यस्तै अलग हुने कामलाई पदवियोग भन्दछन्, जस्तै : रामको भन्दा, घरको अगाडि, इ. ।'

जनकलाल शर्माले जे भनेपनि नेपाली भाषा लेख्ता खालि अनेक पद वा शब्दका बीचमा कुनै प्रत्यय र अव्यय हुँदा मात्र पदवियोग हुने होइन । वाक्यमा प्रयोग भएका जुनसुकै दुइटा शब्द वा पद छुट्याउनै पर्ने प्राय लेख्य भाषाको नियम हुन्छ, अर्थात् एक पदका घटक (उपसर्ग, धातु, प्रातिपदिक वा प्रत्यय) भए जोड्नुपर्ने र अनेक पद भए छुट्याउनुपर्ने नै जुनसुकै भाषाको पदवियोगको नियम हो । यस दृष्टिले विचार गर्दा वाक्यमा प्रयोग भएका अनेक शब्द छुट्याउनै पर्ने त सामान्य नियमै हो, त्यो कुनै समस्या होइन । वाक्यमा अनेक पद जोडेर एउटा बनाउने अर्थात् पदयोग गर्ने चलन नै नेपाली लेखनको मुख्य समस्या हो । अर्थात् नेपाली लेखनमा पदवियोग समस्या होइन, पदयोग नै समस्या देखिन्छ ।

सारांशमा पदयोगको समस्या हेमराजको 'चन्द्रिका' व्याकरणबाटै सुरु भएको देखिन्छ । उनीपछिका व्याकरणकारहरूमा उनैको प्रभाव मूल रूपमा पाइन्छ ।

२.३ पदयोगका तीन थरी समस्या : समास, 'शब्दयोगी' र साभे प्रत्यय

माधवप्रसाद पोखरेल (कुराकानी) का भनाइअनुसार संस्कृतमा समस्त शब्दले एउटा मात्र साभ्ना प्रत्यय लिने हुनाले शब्दमा पदयोग गर्नुपर्ने नियम छ । हेमराज पण्डितले नेपालीका विभक्तिलाई प्रत्यय मानेकाले एकातिर विभक्तिसँग त्यसभन्दा अगाडिको शब्द जोडनुपर्ने नियम चल्थो भने, अर्कातिर साभ्ना विभक्ति लिने अनेक पदलाई समास भएका अर्थात् एउटै पद भएका शब्द ठानेर नेपालीमा पदयोगको समस्या थपियो । समस्त शब्दमा पदयोग हुन्छ भन्ने चलन संस्कृतबाटै नेपालीमा सरेको हो ।

नामयोगी जोडनुपर्छ भन्ने नियम पनि समासबाटै सल्केको देखिन्छ, किनभने अव्ययीभाव समासका प्रकरणमा हेमराज पण्डित (२०४२ : ४००) यस्तो लेख्छन् :

अव्ययीभाव समासमा 'विना, वि वे', आदि कोही अव्यय पूर्वपद मात्र भएर, 'तिर, तर्फ, पट्टि' इत्यादि शब्दयोगी र देश काल आदि बुझाउने कोही क्रियाविशेषण अव्यय उत्तरपद मात्र भएर, 'भर, वारि, पारि' इत्यादि केही अव्यय पूर्व वा उत्तर दोहोरै किसिमका भएर समास हुने, शब्दयोगी सँग जोडिएका र अरू जोडा मिल्ने किसिमका अव्यय दुवै पद अव्यय भई समास हुने पनि हुन्छन्।

यस उद्धरणबाट नामयोगी र नामका पछाडि आउने क्रियाविशेषणबाट पनि संस्कृतकै जस्तो अव्ययीभाव समास बन्छ, भन्ने धारणा हेमराजले राखेको देखिन्छ । संस्कृत व्याकरणअनुसार समास भएपछि पदयोग हुने भइगयो । यसरी नामयोगी र क्रियाविशेषण पनि त्यसभन्दा अधिल्लो पदसित जोड्ने चलन तिनीहरूलाई संस्कृतको अव्ययीभाव समास जस्तै ठान्नाले सुरु भएको देखिन्छ ।

सारांशमा संस्कृत व्याकरणको 'एकपद' (अभ्यङ्कर १९६१ इ) भाव जस्तै ठान्नाले नेपालीमा पदयोगको समस्या सुरु भएको रहेछ । हेमराज पण्डितको 'शब्दयोगी' शब्द चलाउनु हो भने, नेपाली लेखाइमा जोडिने यस्ता शब्दहरूमा 'हरू' र तथाकथित 'विभक्ति' (किनभने माधवप्रसाद पोखरेलसँगको कुराकानीअनुसार नेपालीका विभक्ति संस्कृतका जस्ता प्रत्यय नभएर स्वतन्त्र शब्द हुन्) जतिलाई प्रत्यय मान्नाले एकातिर पदयोगको समस्या सुरु भएको रहेछ भने, अर्कातिर तथाकथित 'नामयोगी' (किनभने माधवप्रसाद पोखरेलको भनाइअनुसार 'नामयोगी' नाउँ पाएका शब्द खालि नाम पछाडि मात्र जोडिँदैनन्) शब्दलाई अधिल्लो पदसँग अव्ययीभाव समास भएको मान्नाले पदयोगको समस्या भएको रहेछ । पदयोगको तेस्रो समस्या चाहिँ समस्त शब्दपछि लाग्ने प्रत्ययले गर्दा नै भएको देखिन्छ, जस्तै :

। वातावरणमन्त्रालयसम्बन्धी, हाँसउठ्तो, मनपर्दो, आदि ।

यी उदाहरणमा त संस्कृतमै जस्ता प्रत्यय (अर्थात् विभक्ति) छन् । तिनीहरूलाई त भन संस्कृत व्याकरणकै नियमअनुसार पनि जोड्नुपर्ने देखिन्छ ।

२.४ एक पद कि अनेक पद ?

एउटै पद हो कि होइन भनेर चिन्नका लागि भाषाविज्ञानमा डी सिउलो र विलियम्स (१९८७ इ) को अनुसन्धानका आडमा निम्नलिखित आधार पाइन्छन् (बुसमन १९९६ इ : ५२१-५२२) :

क. आगमन : वाक्यमा एउटा पदको बीचमा कुनै अन्य पद छिराउन सकिँदैन । त्यसैले पदयोग गरिएको कुनै तथाकथित पदका बीचमा अर्को कुनै पद छिराउन सकिन्छ भने, त्यो एकाइ अनेक पद हो, एउटा पद होइन ।

ख. विपर्यय: एउटा पदमा भएका घटकहरूलाई उल्टोपाल्टो पार्न सकिँदैन । त्यसैले कुनै तथाकथित पदमा भएका घटकहरूलाई उल्टोपाल्टो पार्न सकिँदैन भने, त्यो एउटै शब्द हो, सकिन्छ भने, त्यो अनेक पद हो ।

ग. बलाघात : एउटा पद हो भने, त्यसमा एक ठाउँमा मात्र बलाघात लाग्छ । दुईओटा पद भए, जति ओटा पद छन्, त्यति ओटा बलाघात लाग्ने सम्भावना हुन्छ । बलाघातका दृष्टिले मिलित क्रिया पनि एउटै पद हो । संस्कृतको नियमअनुसार हुने हो भने, मिलित क्रियामा पनि पदयोग हुनुपर्ने हो ।

घ. अनुवाद : नेपालीमा भएको एउटा शब्दलाई अङ्ग्रेजी वा अन्य भाषामा अनुवाद गर्दा एउटै शब्द भयो भने, त्यो एउटा पद हो, जस्तै : काम गर्नु - work

ङ. डिको अथवा योजक चिन्ह : संस्कृत भाषामा एउटा पद चिन्नलाई लेखाइमा एउटा डिको दिइएको भए, त्यो एउटा पद रहेछ भनेर बुझ्न सकिन्छ, किनभने त्यहाँ एउटा पदलाई एउटा डिकोमुनि लेखिन्छ । त्यसो नगरे, समस्त पदका पूर्वपद, मध्यपद र उत्तरपदका बीचमा योजक चिन्हको प्रयोग गरिन्छ ।

च. यति वा विश्राम : दुई पदका बीचमा यति वा विश्राम हुन्छ, तर एउटै पदका बीचमा यति वा विश्राम हुँदैन, जस्तै :

) उसले गाई दियो, उसले गाइदियो ।

छ. शब्दकोशमा प्रविष्टि र अलग अर्थ : हरेक शब्दका लागि शब्दकोशमा छुट्टाछुट्टै प्रविष्टि दिइन्छ, त्यसैले नेपालीमा पदयोग गरिएको एउटा तथाकथित पद शब्दकोशको प्रविष्टिमा एकै ठाउँमा आउँछ भने, त्यो एउटा मात्र पद भयो, पदयोगका घटकहरूले शब्दकोशमा छरिएर प्रविष्टि पाउँछन् भने, ती घटकहरू फरकफरक पद हुन् । शब्दकोशमा

प्रविष्टि पाउने हरेक एकाइको छुट्टाछुट्टै स्वतन्त्र अर्थ हुन्छ । शब्दकोशमा पाइने शब्दको स्वरूपलाई भाषाविज्ञानमा 'लेक्सिम' (हेनू कतम्बा १९९३ इ : १७) अथवा 'लिस्टिम' भनिन्छ ।

ज. सरल वाक्य वा पदावलीमा साट्न सकिने लघुतम एकाइ : सरल वाक्य वा पदावलीमा साट्न सकिने सबभन्दा सानो स्वतन्त्र एकाइ नै पद हो ।

झ. एउटा मात्र बद्ध रूप : एउटा पदमा एउटा उपसर्ग पनि अथवा एउटा प्रत्यय पनि दुईपल्ट आउँदैन । (यस आधारमा द्विरुक्ति भएका पदहरूलाई एउटै पद मान्न नसकिने देखिन्छ ।)

ञ. रूपावली : रूपावली हेरेर पनि कोशीय शब्द र पद छुट्याउन सकिन्छ । एउटा कोशीय शब्दका अनेक रूपावली हुन्छन् । रूपावलीको हरेक सदस्य फरक पद हो । यसको अर्थ हो एउटा कोशीय शब्दका अनेक पद हुन्छन् ।

माथि लेखिएका सिद्धान्तका आधारमा नै नेपालीमा प्रचलित पदयोग र पदवियोगका समस्याको समीक्षा गर्दै समाधानका उपायहरूको खोजी गर्नु आवश्यक छ ।

अध्याय ३ : समास र समस्त शब्द

३.१ समास एक पद हो कि भन्ने भ्रम

दोस्रो अध्याय (२.३) मा चर्चा गरेका कुरालाई समेत विचार गर्दा नेपालीमा पदयोगसम्बन्धी समस्या नेपाली वाक्यमा नजिकनजिक आउने अनेक पदहरू मिलेर एउटा पद बन्छ कि अनेक पद बन्छन् भन्ने निर्णयमा आधारित रहेछ । वाक्यमा जसले अनेक पदहरू जोडेर राख्छ, त्यसलाई ती अनेक पदहरू मिलेर एउटा पद भएको भ्रम हुन्छ । त्यस्तै एउटा लेखकलाई एक पद जस्तो लागेर जोडिएका अनेक पदहरू अर्को लेखकलाई एक पद जस्तै लागेन भने उसले त्यस्ता पदहरू छुट्याउने रहेछ । वाक्यमा अनेक पदहरूलाई जोडेर एक पद बनाउने प्रविधिलाई नै समास भनिन्छ, त्यसैले पदयोग भनेकै आधारभूत रूपमा समासबाट उब्जेको समस्या देखिन्छ ।

३.२ पदयोगसम्बन्धी तीन किसिमका समस्या

नेपाली वाक्यमा नजिकनजिक आउने अनेक पदहरू एक पद जस्ता लाग्ने समस्या तल लेखिएअनुसार तीन किसिमका रहेछन् र ती तीनै किसिमका समस्याहरूको मूल कारण संस्कृत भाषाको समाससम्बन्धी धारणा नै रहेछ ।

३.२.१ समस्त शब्द

क. साभे प्रत्ययभन्दा अगाडिका समस्त शब्द : एउटै साभे प्रत्यय लिने अनेक शब्दहरूको पदावली संस्कृतको बहुव्रीहि समासको उदाहरणसँग मिल्छ, भन्ने ठानेर पदयोग गर्ने पनि चलन छ, जस्तै :

अ. साभे 'ई' प्रत्यय लिने : जिल्लाशिक्षाकार्यालयसम्बन्धी, कार्यालयसम्बन्धी, शिक्षाकार्यालयसम्बन्धी, त्रिभुवनविश्वविद्यालयपरीक्षानियन्त्रणकार्यालयसम्बन्धी, आदि ।

आ. साभे 'ए' प्रत्यय : चरीनङ्गे, बाइफाले, तल्लाघरे, ठूलाघरे, माभाघरे, पुछारघरे, गोरुसिङ्गे, आदि ।

इ. साभे 'ईय' प्रत्यय : कार्यालयीय, परीक्षानियन्त्रणकार्यालयीय, आदि ।

ई. साभे 'क' प्रत्यय : नेपालप्रज्ञाप्रतिष्ठानविषयक, आदि ।

साभे प्रत्यय लागेका समस्त शब्द नियमको पालन गरेर लेखे हो भने, माथिका उदाहरणमा भैँ लेखिन्छ ।

ख. साभे विभक्ति, नामयोगी (वा परस्थानिक), आदि निपात अगाडिका शब्द : पदयोग गरिने यस्ता साभे निपात वा परस्थानिक लिने समस्त शब्द र एकल शब्द पनि पाइन्छन्, जस्तै :

) दाजुभाइहरूसम्मलाई

परस्थानिकसँग एउटै शब्द मिलेर बनेका यस्ता परस्थानिक पदावली (पोस्टपोजिसनल फ्रेज) लाई पनि हेमराज पण्डितले समस्त शब्द मानेको देखिन्छ ।

यस्ता नामयोगीहरूलाई हेमराज पण्डितले चन्द्रिका व्याकरणमा 'शब्दयोगी' भन्ने नाम दिएका छन् ।

साभे विभक्ति लिने समस्त शब्द पनि पूर्ण वा आंशिक रूपमा जोडिएका उदाहरण पनि पाइन्छन् । व्यवहार जे जस्तो भएपनि त्यस्ता समस्त शब्दहरूलाई जोड्ने नै नियम पाइन्छ ।

अ. कृदन्तपछाडिका निपात (ज्वकीका आधारमा (हेर्नु अध्याय ५.१) विभक्ति र नामयोगी पनि निपातकै प्रकार हुन्) : गरेदेखि, गरेबाट, गरेको, गरेमा, गरेमाथि, गरेपनि, गरेभैँ, गरेजस्तो, गरेमात्र, गरेपछि, सोधेबेगर, खोजेबाहिर, गर्नुअघि, गर्नुभन्दा, गर्नुचाहिँ, गर्नुसँग, गर्नामा, गर्नाले, गर्नालाई, गर्नामा, गर्नाको, गर्नामा, जाँदाखेरि, खाएर, ममात्र, आदि ।

नेपालीमा कृदन्तपछाडिका विभक्ति, निपात र परस्थानिकलाई समस्त शब्द मानेर पदयोग गर्ने चलन छ ।

आ. अरू शब्दपछाडिका निपात (हेर्नु अध्याय ५.२ र ५.३) : एल.पी.ग्यासउद्योगसङ्घको, निर्वाचनआयोगको, रामले, रामलाई, केटाको, घरदेखि, घरसम्म, घरबाट, हिजोसम्म, परसम्म, बाहिरपट्टि, तलतिर, बिस्तारोसित, सारोसँग, मीठोसँग, मीठोमात्र, नराम्रोसित, ममाथि, तेरालागि (तेरालागि विभक्तिपछाडि विभक्ति नै जोडेको उदाहरण हो), आदि ।

इ. प्रत्यय जस्तै लाग्ने 'हरू' निपात (हेर्नु अध्याय ५.१.२.५) भन्दा अगाडि लाग्ने शब्द : (नेपाली बहुवचन बुझाउने 'हरू' पनि प्रत्यय नभएर निपात अर्थात् छुट्टै शब्द हो भन्ने कुरो पनि २.४ हेर्दा थाहा हुन्छ, तर नेपाली लेखन परम्परामा 'हरू' शब्दलाई पनि प्रत्यय मानेकैले अधिल्लो पदसँग जोडेर लेख्ने चलन छ, जस्तै :

) हामीहरू, घरहरू, आदि ।

ई. प्रत्यय जस्तै लाग्ने कोटिकार : प्रत्यय जस्तै लागेर कोटिकारहरूलाई पनि अधिल्ला नाम वा सङ्ख्यावाचक शब्दसित जोड्ने चलन छ, जस्तै :

) तीनजना, तीनओटा, चारघरी, पाँचपन्ना, दुईकोसा, एकपानो (तर यस्तो कोटिकारलाई शब्दयोगी मान्ने कि नमान्ने भन्ने कुरामा नेपाली लेखकहरूबीच एकरूपता देखिँदैन), आदि ।

ग. साभे प्रत्यय र साभे शब्दयोगी नलागेका समस्त शब्द : साभे प्रत्यय र साभे शब्दयोगी नलागेका शब्द नेपालीका छओटा समासअन्तर्गत पर्ने हुनाले पदयोग गरेर लेख्ने चलन छ, जस्तै

) गाईगोडे, भएपनि, कार्यालयविज्ञानसम्बन्धी, ग्रीष्मकालीन, नातिशीतोष्णप्रदेशीय, आदि ।

) तत्पुरुष समाससित मिल्ने : (तत्पुरुष समासमा कारक अथवा विभक्तिको लोप हुन्छ ।) त्रिभुवनविमानस्थलभन्सारकार्यालय, नेपालजापानसम्बन्ध, माधवप्रसादपोखरेल, मुकुन्दशरणउपाध्याय, हेमाङ्गराजअधिकारी, मोहनराजशर्मा, बल्लभमणिदाहाल, बालकृष्णपोखरेल, वासुदेवत्रिपाठी, चूडामणिरेग्मी, आदि ।

यी माथिका उदाहरण तत्पुरुष समासका हुन् । मुकुन्दको शरण नै उपाध्याय हो भन्ने वाक्यमा मुकुन्द र उपाध्यायमा 'को' लोप हुने भएकाले यो तत्पुरुष समास हो । तत्पुरुष समास नियमअनुसार लेख्ने हो भने यसरी लेखिन्छ ।

) कर्मधारय समाससित मिल्ने : (कर्मधारय समासमा विशेषण र नामको योग हुन्छ ।) माधवप्रसादपोखरेल, मुकुन्दशरणउपाध्याय, हेमाङ्गराजअधिकारी, मोहनराजशर्मा, बल्लभमणिदाहाल, बालकृष्णपोखरेल, वासुदेवत्रिपाठी, चूडामणिरेग्मी, नीलकमल, सेतोदरवार, आदि ।

यी माथिका उदाहरण कर्मधारय समासका हुन् किनभने 'मुकुन्दको शरण' मा 'को' लोप भई तत्पुरुष समास भयो भने, 'नै' लोप भएर कर्मधारय समास भयो । नियमअनुसार लेख्ने हो भने नाम र थर यसरी लेखिन्छ । संस्कृतमा नाम र थर यसरी नै समास गरेर लेख्ने चलन छ ।

) द्विगु समाससित मिल्ने : (द्विगु समासमा सङ्ख्यावाचक विशेषण र नामको योग हुन्छ, त्यस्तै समूहवाचक पनि हुन्छ ।) एकवचन, बहुवचन, एकमानो, एककान, दुईकान, दुईगाँस, तीनधारा, तीनमाना, चारखुट्टा, पाँचखाल, छकाल, सातभाइ, आठकुना, नौग्रह, दशदान, आदि ।

) द्वन्द्व समाससित मिल्ने : दालभाततरकारी, नेपालजापान, नेपाल-जापान, दररेट, आदि ।

घ. द्विरुक्ति : नेपाली लेखाइमा द्विरुक्ति भएका अर्थात् सँगसँगै दोहोरिएका पदहरू पनि एक किसिमको द्वन्द्व समास मानेरै होला प्रायः जोड्ने गरेको पनि पाइन्छ । त्यस्तै, कतैकतै त्यस्ता द्विरुक्ति भएका पदहरू छुट्याइएको पनि पाइन्छ, जस्तै :

-) कतै कतै, के के, को को, कहाँ कहाँ, कहिले कहिले, किन किन, कसरी कसरी, कुन कुन, कस्तो कस्तो, कत्रो कत्रो, कति कति, आदि ।
-) एक-एक, दुई-दुई, तीन-तीन, चार-चार, सय-सय, छ-छ, आदि ।
-) जा जा, चिने चिने जस्तो, आदि ।
-) पिटिकपिटिक, प्याटप्याट, खलखल, क्याचक्याच-क्याचक्याच, आदि ।

ङ. फाँकी : द्वन्द्व समास जस्तै मानेर फाँकी पनि जोड्ने चलन छ । नेपालीमा फाँकी दुई किसिमका छन् :

-) सकारपछि अन्त्यानुप्रास मिले : भातसात, कपालसपाल, पानीसानी, आदि ।
-) मिश्रित खालको : बेचबिखन, बाँभोकुँजो, खरखजाना, खनखाँचो, सरसापट, बरव्यवहार, गरगहना, सन्धि सर्पन, अल्भोबिल्भो, आदि ।

च. अनुकरण शब्द : पिटिकपिटिक, प्याटप्याट, खलखल, किचकिचकिचकिच, किचकिच-किचकिच, आदि ।

३.२.२ संयुक्त क्रिया (कृदन्त र क्रिया) :

एउटै उपवाक्यमा अनेक कृदन्तै कृदन्त अथवा क्रियापद र क्रियापद मिलेर बनेको संरचनालाई यहाँ संयुक्त क्रिया भनिएको हो । वाक्यमा संयुक्त क्रियालाई पनि द्वन्द्व समासबाट बनेको ठानेरै पदयोग गर्ने चलन चलेको हुनुपर्छ, तर नेपाली विद्वान्हरूका लेखाइमा संयुक्त क्रियालाई पनि पूर्णरूपमा नियमअनुसार पालन गरेर पदयोग गरेको देखिँदैन, जस्तै :

-) उसले मेरो काम गरिदिइसकिहाल्यो ।
-) तपाईं काम गरेको गरेकै गरिरहन सक्नुहुन्छ ।

यी माथिका दुई उदाहरणमध्ये पहिलोमा 'गर्नु' कृदन्त, 'दिनु' कृदन्त, 'सक्नु' कृदन्त र 'हालनु' क्रिया मिलेर 'गरिदिइसकिहाल्यो' भन्ने संयुक्त क्रिया बनेको छ भने, दोस्रो उदाहरणमा 'गरेको' कृदन्त, 'गरेकै' कृदन्त, 'गरिरहन' कृदन्त, 'सक्नु' कृदन्त र, 'हुन्छ' क्रिया मिलेर 'गरेको गरेकै गरिरहन सक्नुहुन्छ' भन्ने संयुक्त क्रिया बनेको छ । यी दुवै संयुक्त क्रिया हुन्, तर दुवैमा एउटै व्यवहार भएको छैन ।

३.२.३ मिलित क्रिया (अक्रिया र क्रिया) :

धातुमा प्रत्यय लागेर बनेका कृदन्त अथवा क्रियापद र त्यसभन्दा अगाडि तीवाहेकका शब्द एउटै उपवाक्यमा आउने संरचनालाई यहाँ मिलित क्रिया भनिएको छ । मिलित क्रियाका पदहरूलाई पनि कसैले जोड्छन्, कसैले जोड्दैनन्, जस्तै :

-) मलाई मह मनपछ ।
-) मलाई मह मन पछ ।

माधवप्रसाद पोखरेल (कुराकानी) का भनाइअनुसार संस्कृतमा समस्त शब्दले एउटा मात्र साभ्ना प्रत्यय लिने हुनाले शब्दमा पदयोग गर्नेपने नियम छ । हेमराज पण्डित (१९६९) ले नेपालीका विभक्तिलाई प्रत्यय मानेकाले (हेर्नु पण्डित १९६९ : १३२ औं प्रकरण) एकातिर विभक्तिसँग त्यस भन्दा अगाडिको शब्द जोड्नुपने नियम चल्थो भने, अर्कातिर साभ्ना विभक्ति लिने अनेक पदलाई समास भएका अर्थात् एउटै पद भएका शब्द ठानेर नेपालीमा पदयोगको समस्या थपियो ।

नेपाली वाक्यमा नामयोगीको व्यवहार र विभक्तिको व्यवहार धेरै मिल्छ । धेरै ठाउँमा नाम वा सर्वनामपछाडि क्रियाविशेषणको र नामयोगीको व्यवहार पनि मिल्ने हुनाले बल्लभमणि दाहाल (१९७४ इ) ले 'हरू' समेतलाई पनि परस्थानिक निपात (हेर्नु पोखरेल २०५४) भन्ने नाम दिएका छन् । वास्तवमा विभक्ति, नामयोगी र 'अगाडि' र 'पछाडि' जस्ता केही क्रियाविशेषण पनि नामपछाडि आउने हुनाले विभक्ति, नामयोगी र क्रियाविशेषण जस्ता परस्थानिकमा समस्त शब्दमा भैं पदयोग हुन्छ भन्ने रूढि क्रमैले सदैँ गएको देखिन्छ । हेमराजले यस्तै निपातहरूलाई 'शब्दयोगी' (प्रकरण ३९६) भन्ने नाम दिएका हुन् । यसरी विचार गर्दा निम्नलिखित नेपाली परस्थानिक निपातहरूमा जति देब्रेतिर गयो, उति नेपाली निपातहरू संस्कृतको प्रत्यय जस्ता लाग्ने र जति दाहिनेतिर स्यो, उति स्वतन्त्र शब्द जस्ता लाग्ने रहेछन् । त्यसैले हेमराज पण्डितले देब्रेतिरका निपातहरूलाई चाहिँ प्रत्यय र दाहिनेतिरका निपातहरूलाई अव्यय शब्द मानेका हुनाले दाहिनेतिरका निपातलाई पदयोग गर्दा अव्ययीभाव समासका उदाहरण बन्ने र देब्रेतिरका निपात जोड्दा वचन र कारकका प्रत्ययको काम गर्ने ठहराए ।

-) परस्थानिक निपात : हर्, विभक्ति, नामयोगी, क्रियाविशेषण ।

हेमराजले 'शब्दयोगी' भन्ने नाम दिएका भएपनि साभ्ना प्रकाशनबाट प्रकाशित उनको किताबको उदाहरणमा (प्रकरण ३९८, पृ ३५५-३५७) यस्ता कुनै शब्दयोगीहरूमा पदयोग भएको छैन, जस्तै:

-) व्यवहार अनुसार (पृ ३६४)

हेमराज पण्डित आफैँले पनि कुनै देशवाचक शब्दयोगी पदयोग हुन्छ, कुनै हुँदैन, देशवाचक र कालवाचक शब्दयोगीमा दोहोरै नियम लागू हुन्छ भनेका छन्, जस्तै:

देशवाचक शब्दयोगी

- उता तिर, त्यता पट्टि, त्यहाँ सम्म, वारि पट्टि, पारि पट्टि, पदवियोग हुन्छ (पृ ३६४) ।
वारिदेखि, मन्त्रिबाट, अधिल्लि, पछिल्लि पदयोग हुन्छ (पृ ३६४) ।

कालवाचक शब्दयोगी

- अधि, अगाडि, पछि, पछाडि (पृ ३६३) ।

यसबाट के बुझिन्छ भने पदयोगको नियम बनाउने व्याकरणकारहरूले नै आफैले बनाएको पदयोग गर्ने नियम ठीकसित पालन गर्नमा सतर्कता देखाएका छैनन् र दोहोरो नियम बनाएका छन् ।

हेमराजले 'हरू' लाई वचन प्रत्यय अनि विभक्तिहरूलाई कारक जनाउने प्रत्यय मानेका (प्रकरण ७२ ख, ग) हुनाले ती निपात जोडिएका पदयोगबाट चाहिँ अव्ययीभाव समासको उदाहरण बनेको उल्लेख गरेका छैनन्, तर अरू निपातलाई चाहिँ अव्यय मानेर ती अव्ययसँग पदयोग भएर बनेका पदावलीलाई चाहिँ अव्ययीभाव समासका उदाहरणभित्र सामेल गरेका छन् । कुरो जे भएपनि पदयोगको समस्या संस्कृतबाटै नेपालीमा सरेको देखिन्छ ।

नामयोगी जोड्नुपर्छ भन्ने नियम पनि समासबाटै आएको हो, किनभने अव्ययीभाव समासका प्रकरणमा हेमराज पण्डित (२०४२ : ४००) यस्तो लेख्छन् :

अव्ययीभाव समासमा 'विना, वि बे', आदि कोही अव्यय पूर्वपद मात्र भएर, 'तिर, तर्फ, पट्टि' इत्यादि शब्दयोगी र देश काल आदि बुझाउने कोही क्रियाविशेषण अव्यय उत्तरपद मात्र भएर, 'भर, वारि, पारि' इत्यादि केही अव्यय पूर्व वा उत्तर दोहोरै किसिमका भएर समास हुने, शब्दयोगी सँग जोडिएका र अरू जोडा मिल्ने किसिमका अव्यय दुवै पद अव्यय भई समास हुने पनि हुन्छन् ।

यस उद्धरणबाट नामयोगी र नामपछाडि आउने क्रियाविशेषणबाट पनि संस्कृतकै जस्तो अव्ययीभाव समास बन्छ भन्ने धारणा हेमराजले राखेको देखिन्छ । संस्कृत व्याकरणअनुसार समास भएपछि पदयोग हुने भइगयो । यसरी नामयोगी र क्रियाविशेषण पनि त्यसभन्दा अधिल्लो पदसित जोड्ने चलन तिनीहरूलाई संस्कृतको अव्ययीभाव समास जस्तै ठान्नाले सुरु भएको देखिन्छ ।

पदयोगको तेस्रो समस्या चाहिँ समस्त शब्दपछि लाग्ने प्रत्ययले गर्दा नै भएको देखिन्छ, जस्तै :

- वातावरणमन्त्रालयसम्बन्धी, हाँसउठ्तो, मनपर्दो, आदि ।

यी उदाहरणमा त संस्कृतमै जस्ता प्रत्यय छन् । तिनीहरूलाई त भनन संस्कृत व्याकरणकै नियमअनुसार पनि जोड्नैपर्ने देखिन्छ ।

संसारभरका भाषामा समस्त शब्दलाई एउटा शब्द मानिन्छ । यसैगरी संस्कृतमा समस्त शब्दहरू एउटै शब्द मानी एउटै डिकोमुनि लेखिन्छ । नेपालीमा पनि पदयोगको समस्या मूलभूत रूपमा संस्कृतको यसै धारणाबाट सुरु भएको हो ।

पोखरेलका अनुसार (व्यक्तिगत कुराकानी) यसरी समस्त शब्दहरूलाई पदयोग गर्ने चलन नेपालीमा संस्कृत परम्पराबाट आयो भने, समस्त शब्दहरूलाई पदवियोग गर्ने चलन अंग्रेजी परम्पराबाट हिन्दी जस्ता भारतीय भाषामा अनि हिन्दीबाट नेपालीमा आएको देखिन्छ । यी दुवै परम्पराको प्रभाव परेर नेपाली भाषामा पनि समस्त शब्दहरूलाई पदवियोग पनि गर्ने पदयोग पनि गर्ने दोहोरो चलन चलेको छ । यसरी पदयोग र पदवियोगको समस्या नेपाली, हिन्दी जस्ता भाषाहरूमा देखा पर्‍यो । यो समस्या नेपालीमा जतिको चर्को चाहिँ हिन्दी र मराठीमा छैन ।

नेपालीमा समस्त शब्दहरूलाई पदयोग गर्ने नियम मात्र छ, पदवियोग गर्ने नियम कतै पनि छैन भने पनि हुन्छ, तर नेपाली भाषा र व्याकरणका आदर्श ग्रन्थ र लेखकका लेखोटमा पनि पदयोगको प्रयोगमा एकरूपता देखिँदैन, जस्तै :

हेमराज पण्डितको चन्द्रिका व्याकरणमा पदयोगसम्बन्धी नियम र त्यसको पालनमा अनियमितता भएको मीरा प्रधान (२०५६ : ५२-५३) ले निम्नलिखित टिप्पणी गरेकी छिन् :

चन्द्रिका व्याकरणमा अव्ययको परिचय दिने क्रममा कोही अव्यय एकलै प्रयोग गरेमा केही अर्थ नबुझाउने हुनाले विशेष अर्थ बुझाउन अर्को नाम विशेषण आदि शब्दसँग जोडिएर मात्र प्रयोग हुने हुन्छ । यी अव्ययहरू 'तिर, संम, पट्टि, हुँदि' आदि हुन् (पृ. ३, चौ. प्र.) । शब्दसँग योग भएर मात्र प्रयोग हुने हुनाले यस्ता अव्ययलाई 'शब्दयोगी' अव्यय भनिन्छ (पृ ६ चौ.प्र.) भनिएको छ, तर यी अव्ययहरू जोडिएको पाइँदैन, जस्तै -

३३. जांदा खेरि, भन्दा खेरि, लेख्ता खेर, जांदा हुँदि, राति हुँदो, पूर्व तिर, म तिर, राति पख, किताप पिछ्ने, घर संम, एक बाजि, धेरै पटक, सर्वनाम संग, रामु संग, आफू संग (पृ. ७-११ चौ.प्र.), म संग, रामु सित, घर तिर, मधेश तर्फ (पृ १०३ दो.प्र.) आदि ।

'नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने?' मा समस्त शब्द यसरी लेख्ने नियम दिइएको छ, जस्तै :

- ।) द्वन्द्वसमास : दाज्यूभाइ, दिदीबहिनी, कटनीमटनी, घटीबडी इ. ।
- ।) द्वन्द्वबाहेक अरू समास : गाइगोठ, चरिनङ्ग्रे, मखिबुट्टे, कपडछान, कनसिरी, कलजिभ्रे, गोडधुवा इ. ।
- ।) अनुकरण इत्यादि : गडबड, गडयाडगुडुड, हरहर, फतफत, दनदन, मिलजुल, बसउठ, चोरचार, खिच्चीमिच्ची, लडिबडी, भारीतारी, किरीमिरी इ. ।

‘नेकशुले’ ले द्वन्द्व समासलाई जोड्ने बेग्लै उदाहरण दिएको छ र अन्य समासलाई एउटै उदाहरणमा राखेको छ । अनुकरण शब्दलाई समस्त शब्द मानेको छ ।

मोहनराज शर्माको ‘शब्दरचना र वर्णविन्यास’ का अनेक संस्करण र ‘अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन’ (२०४६) का अनेक अधिल्ला संस्करणको तुलना गर्दा ती दुवै ग्रन्थको वर्णविन्यासको नियम लेख्ने शैली, भाषा, शब्द र उदाहरणहरू क्रमशः मिलेको देखिने हुनाले अनेशिनिको नियममा मोहनराज शर्माकै ठूलो हात देखिन्छ । समस्त शब्द जोडिन्छ भनेर प्रस्टसँग अनेशिनिको लेखिएको छ । नियमदेखि मुन्तिर परेका निम्नलिखित उदाहरणहरू नियमअनुसार नै छन्, जस्तै :

) केटाकेटी, आजभोलि, गाईगोठ, हाँसउठ्तो, गरिहाल ।

तर समस्त शब्द भएपनि किताबको नामैमा समेत नियमअनुसार छैन, जस्तै :

) ‘अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन’

किताबभित्र यस्ता उदाहरण अनेक भेटिन्छन् (हेर्नु मोहनराज शर्मा २०४९ : १७७-१७८) ।

‘नेपाली बृहत् शब्दकोश’ ले पनि समस्त शब्द पदयोग गरिन्छ भनेर स्पष्टसँग लेखेको छ, तर त्यसै शब्दकोशको एउटै पृष्ठभित्र पनि प्रयोगमा एकरूपता छैन, जस्तै (हेर्नु शैलजा पोखरेल २०६२ : ८१) :

) शिष्टपरम्परा अनुसार (२०४० : २० दोस्रो हरफ)

) शिष्ट परम्पराअनुसार (२०४० : २० एक्काइसौँ हरफ)

यसरी नियम जे भएपनि नेपाली लेख्ता समस्त शब्द मन लागे जोड्ने र मन लागे छुट्याउने चलन छ । कुनै शब्द अगाडि जोड्ने र बीचमा छुट्याउने र पछाडि फेरि जोड्ने चलन पनि छ, जस्तै :

) त्रिभुवनविश्वविद्यालय परीक्षानियन्त्रणकार्यालय ।

) त्रिभुवन-विश्व-विद्यालय-परीक्षा-नियन्त्रण-कार्यालय ।

) त्रिभुवन विश्व विद्यालय परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय । (हेर्नु शैलजा पोखरेल, २०६२ : ५६) ।

समास अनेक शब्दलाई एक शब्द बनाउने तरिका हो । वाणभट्टको ‘कादम्बरी’ जस्ता संस्कृत साहित्यका कृतिमा समासले असङ्ख्य शब्दलाई एउटै पद बनाएको पनि पाइन्छ, तर नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजीमा लामा समस्त शब्दलाई संस्कृतमा जस्तै पदयोग गरेर लेखिँदैन ।

संस्कृत व्याकरणमा पदसम्बन्धी वैज्ञानिक धारणा विकसित भएकाले पदयोगको समस्या छैन । अङ्ग्रेजीमा चाहिँ प्रत्येक शब्द प्राय छुट्टाछुट्टै लेखिन्छ ।

मुकुन्द शरण उपाध्याय (कुराकानी) का भनाइअनुसार हिन्दीमा पनि मध्यकालमा समस्त शब्दहरू पदयोग गरेर लेखिन्थ्यो र विभक्तिहरू सबै जोडेर लेखिन्थ्यो, तर अचेल अनेक प्रयोग र अनुभवले गर्दा प्रत्येक पद छुट्टाछुट्टै लेखिन्छ । हिन्दीमा अचेल विभक्तिलाई पनि छुट्ट्याएर लेख्ने नियम छ ।

हेमराज पण्डितले 'चन्द्रिका' व्याकरणमा समासको नियम दिँदा यसरी दिएका छन् :

जुन जुन शब्दको योग गरी व्यवहार ज्यादा हुँदै जान्छ त्यस्ता शब्दलाई जोडेर भन्ने चलन ज्यादा हुँदा ती अनेक शब्दका बीचका रहेका विभक्तिहरू हराई कहीं शब्दका स्वरूप पनि केही हेरफेर भई एक जिउ भएर एक शब्द बन्ने हुनाले त्यस्ता शब्दलाई ता अनेक शब्दको छोट्करी स्वरूप हुनाले 'समास' भनी व्यवहार गरिन्छ। त्यस्तो समास शब्द व्यवहारको अधिक्यले मात्र बन्ने हुनाले जोडा मिलाई व्यवहार नचलेका शब्दमा आफ्ना इच्छाले समास गरी प्रयोग गर्नु ठीक हुँदैन। जस्तै -

'पानीको अड्डा - पानीअड्डा. नेपालको पाठशाला - नेपाल पाठशाला. तीज पञ्चमी - तीजपञ्चमी. काठको गोदाम - काठगोदाम. वीरगञ्जको माल - वीरगञ्ज माल. पण्डितको पौवा - पण्डित पौवा. इत्यादि समास प्रसिद्ध भए भैं 'रामुको घर - रामुघर' हुँदैन। (पृ ४२० प्रकरण. ४५६.)

माथिका उद्धरणबाट के कुरो हेमराजले प्रस्टसँग व्यक्त गरेका छन् भन्ने, जुन शब्दको प्रयोग व्यवहारमा ज्यादा हुन्छ त्यसको मात्र समास गर्नुपर्छ, नयाँ शब्दको समास आफ्नो इच्छाले गर्नु ठीक हुँदैन । पण्डितले यो नियम असाध्यै राम्रोसँग सोचविचार गरेर दिएको बुझिन्छ र निकै उपयुक्त पनि देखिन्छ, तर लोकप्रचलित शब्द चिन्न गाह्रो छ । जस्तै : 'स्वास्थ्यमन्त्रालय' भन्ने शब्द लोकमा प्रचलित छ, तर यो शब्द पछि मात्र बनेको हो । उनको यस भनाइबाट कम्तीमा पनि दुई शब्दको मात्र समास गर्नु उपयुक्त देखिन्छ भन्ने बुझिन्छ ।

नेपालीमा भन्ने, संस्कृतको समास परम्पराको अधुरो सिको र अधुरो पालनले गर्दा पदयोग र पदवियोगको नियममा सबै गाँजेमाजे भएको छ । नियम एकातिर छ भन्ने, पालन अर्कातिर भएको पनि पाइन्छ । पदयोग र पदवियोगसम्बन्धी अपवादरहित कुनै नियम नै त्यस्तो बनेको छैन, जसले गर्दा नेपाली लेखाइ शुद्ध होस् । नेपालीमा त एउटै लेखकको लेखनमा पनि एकरूपता छैन । एउटै लेखकले एउटै पातामा पनि केही हरफमाथि पदयोग गरेर लेखेकोलाई तल्लो हरफमै पदवियोग गरेर लेखेको पनि पाइन्छ, जस्तै :

- । नवक्लासिकल (त्रिपाठी, २०४८ : १०४), नव-क्लासिक (त्रिपाठी ऐ पृ १०७), नवक्लासिकल (त्रिपाठी ऐ पृ ११०)
- । शिल्प-साधना (त्रिपाठी, २०४८ : १०७), शिल्पसाधना (त्रिपाठी ऐ पृ १०९)

-)] आनन्द-शिक्षासम्बन्धी (त्रिपाठी, २०४८ : ११३), साहित्य-मूल्याङ्कनबाट (त्रिपाठी, ऐ पृ ५१३), काव्यशास्त्रलेचाहिँ (त्रिपाठी, ऐ पृ ५५), रङ्गमञ्चशिल्पीकै (त्रिपाठी, ऐ पृ ६६), रङ्गमञ्चपक्षबाहेक (त्रिपाठी, ऐ पृ ६७)
-)] स्थितिविपर्यय (त्रिपाठी, २०४८ : ५९), स्थिति-परिवर्तन (त्रिपाठी, ऐ पृ ५९)
-)] कथावस्तुका (त्रिपाठी, २०४८ : ५९), कथा वस्तुका (त्रिपाठी, ऐ पृ ६६)
-)] चरित्र-चित्रणका (त्रिपाठी, २०४८ : ६४), चरित्रचित्रणसम्बन्धी (त्रिपाठी, ऐ पृ ६४)
-)] गोरखाराजखलकका (पराजुली, २०४५ : ९७), कवि-नाटककारहरूको (पराजुली, ऐ पृ २६८), मल्ल-बन्धुहरूको (पराजुली, ऐ पृ २६९), मोरङ-विजयपुरसम्मको (पराजुली, ऐ पृ ९६), अभिव्यक्ति प्रणाली (पराजुली, ऐ पृ २५०), काव्यप्रयोगलाई (पराजुली, ऐ पृ २५०), मानवजीवनको (पराजुली, ऐ पृ २५४), राजखान्दानहरू (पराजुली, ऐ पृ ९५), शाखा-सन्तानहरू (पराजुली, ऐ पृ ९५)
-)] प्रज्ञाप्रतिष्ठानमा (उपाध्याय, २०४५ : ६३), लेखनशैलीसम्बन्धी (उपाध्याय, ऐ पृ ६५)
-)] कोशसम्पादन-कार्यमा (नेवृश पृ १३), कोशनिर्माण-शिल्पका (नेवृश पृ १३)

नेपाली भाषाका वरिष्ठ लेखकहरूका लेखाइमा नै यस्तो अनेकरूपता पाइने स्थिति भएपछि त्यसको प्रभाव सर्वसाधारण लेखक र पत्रपत्रिकामा पर्नु स्वाभाविकै हुन्छ, जस्तै :

-)] अख्तियार दुरुपयोग निवारण आयोग (कान्तिपुर, २०६३, १४ माघ, पृ ८ क.८)
-)] खर्चविवरण माग (अन्नपूर्ण पोष्ट, २०६३, ९ फागुन, पृ ५, क.१), सुनकोसी-सप्तकोसी आयोजना (अन्नपूर्ण पोष्ट, २०६३, ९ फागुन, पृ ६, क.६), जनसेना भरणपोषणका लागि (अन्नपूर्ण पोष्ट, २०६३, ९ फागुन, पृ ७, क.२), कालोसूचीविरुद्ध (सम्पादकीय, अन्नपूर्ण पोष्ट, २०६३, ९ फागुन, पृ ८, क.१), नर्सिङ्क्याम्पस (अन्नपूर्ण पोष्ट, २०६३, ९ फागुन, पृ ३, क.१), प्रतिरक्षा एजेन्सी (अन्नपूर्ण पोष्ट, २०६३, ९ फागुन, पृ १, क.१), प्रतिरक्षामन्त्रालय (अन्नपूर्ण पोष्ट, २०६३, ९ फागुन, पृ १, क.१)

संस्कृत वर्णविन्यासमा लेखिने समास वा समस्त शब्द नेपालीमा लेखियो भने, असुहाउँदो देखिन्छ र त्यसै कारण पनि नेपालीमा तीनचारओटा शब्दहरू जोडिन आए भने, मनपरी जोड्ने र छुट्याउने गरिन्छ । एउटै डिकोमुनि लेख्ता असुहाउँदो देखिने भएकाले होला बीचमा योजक चिन्ह पनि राखिन्छ । पदयोगको समस्या समाधान गर्न हेमाङ्गराज अधिकारी (२०६२) ले समस्त शब्दमा दुईओटा शब्द मात्र जोड्ने प्रस्ताव राखेका छन्, तर हेमाङ्गराज अधिकारीको सुझाव निम्नलिखित उदाहरणमा (सम्भवतः अधिकारीकै लेखाइमा समेत) पालन भएको देखिँदैन । नेपाली लेखकहरूले हेमाङ्ग अधिकारीले नेपाली वर्णविन्यासको पदयोगको नियमअनुसार लेख्नुभन्दा सौन्दर्य पक्षलाई ध्यान दिएर पदवियोग गरेर लेख्ने गरेको बुझिन्छ, जस्तै :

-)] जिल्ला अदालत, स्वास्थ्य मन्त्रालय, स्वास्थ्य कार्यकर्ता ।

यी सबै शब्दहरू समस्त शब्द हुन्, तर पदवियोग गरेर लेख्ने चलन छ । अर्कातिर 'दालभाततरकारी' समस्त शब्द हो, तर छुट्टाछुट्टै लेखिन्छ, जोडेर कहिल्यै लेखिँदैन ।

संस्कृत भाषामा समस्त शब्द पदयोग नगरी हुँदैन, तर अंग्रेजी भाषामा समस्त शब्दका पूर्वपद र उत्तरपदलाई कतै जोडेको देखिन्छ, कतै छुट्टाचाएको देखिन्छ । दुइटा शब्दलाई कहिले पदयोग गर्ने, कहिले पदवियोग गर्ने चलन छ, जस्तै :

) closeup, close-up, close up, history teacher, historyteacher, black bird, blackbird, black-bird

नेपालीमा समास छ प्रकारका छन् । ती समासमध्ये कर्मधारय समासलाई छोडेर अन्य समास पदयोग गरेर लेखिन्छ र समस्त शब्द पनि एउटै डिकोमुनि लेखिन्छ, जस्तै :

) नेपाली-वर्णविन्यास-विषयक अधिगोष्ठी (ने.रा.प्र.प्र. २०५७)

माथिको उदाहरण पुस्तकको नामको हो । योजक चिन्ह भनेको एउटै डिकोमुनि पदयोग हुने एउटै शब्द हो, अर्थात यी सबै समस्त शब्द हुन्, तर असुहाउँदो देखिने हुनाले योजक चिन्ह दिँदै लेखिएको हो । नियमअनुसार लेख्ने हो भने, माथिका सबै शब्द एउटै डिकोमुनि लेख्नुपर्ने हो, तर लेखिँदैन ।

यसरी सबै पदयोगको समस्याको मूल जरो समस्त शब्द नै हो । कहाँदेखि कहाँसम्म एउटै पद हो छुट्टाउन गाह्रो हुन्छ, त्यसकारण विकार भएका शब्दबाहेक सबै समस्त शब्दलाई छुट्टाछुट्टै लेख्ने हो भने त्यस्ता समस्या पर्ने थिएन । त्यसैले प्रत्येक शब्द स्वतन्त्र शब्द हुन् भन्ने नियमका आधारमा शब्दलाई जोडी लेख्नु राम्रो हुन्छ ।

समस्त शब्दलाई पदयोग गर्ने कि नगर्ने भन्ने विषयमा हेमराज पण्डितका दुइटा तर्क सबभन्दा व्यावहारिक देखिन्छन् । उनले समस्त शब्द पनि बोलचालको भाषामा लोकमै प्रचलित हो कि लेख्य भाषामा नवनिर्मित हो, त्यो छुट्टाचाएको देखिन्छ । कथ्य भाषामा प्रचलित समस्त शब्द भए, पदयोग गर्नुपर्छ, नवनिर्मित मात्र भए, दुइटा शब्दभन्दा बढ्ता पदयोग गर्नुपर्दैन भन्ने उनको धारणा बुझिन्छ (२०४२ : ४२०, प्रकरण ४५६) ।

समस्त शब्दलाई पदयोग गर्ने दोस्रो आधार हेमराज पण्डितले पदविकारलाई मानेका छन् (हेर्नु पण्डित २०४२ : ३९४ पादटिप्पणी, द्विगु समासको प्रकरण ४४७ ख) । समस्त शब्दका घटकहरूमध्ये कुनै घटक वाक्यमा स्वतन्त्ररूपले आउन सक्ने भन्ने, पदयोग गर्नुपर्छ, नत्र पदवियोग गर्नुपर्छ भन्ने आशय उनको देखिन्छ ।

माथिका सबै पक्षमा विचार गर्दा नेपाली भाषाका समस्त शब्दमा पदयोग गर्न निम्नलिखित निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ :

क. ध्वनिपरिवर्तन वा ध्वनिविकार : हेमराजले भनेभैँ एउटा समस्त शब्दका घटकहरूमध्ये कुनै घटक चाहिँ वाक्यमा पनि स्वतन्त्ररूपमा प्रयोग भएर आउन सक्तैन र शब्दकोशमा पनि प्रविष्टि पाउन नसक्ने गरी खिएको छ, भने, त्यस्ता परिस्थितिमा पदवियोग गर्दा खिएको घटक स्वतन्त्ररूपमा उभिन नसक्ने भएकाले त्यस्ता परिस्थितिमा अनिवार्य रूपमा पदयोग गर्नुपर्छ, जस्तै :

। घोडचढी, छोरछोरी, सानिमा, लाम्पाते, रतन्धो, अधरात, घरबेटी, गोड्धुवा, भान्दाइ, आदि ।

ख. बोलचालमा रूढ भएका शब्द : हेमराज पण्डितको दोस्रो आधार लोकमा दैनिक बोलचालमा प्रयोग हुने समस्त शब्दलाई पदयोग गर्ने भन्ने प्रस्ताव राखेका छन् । यस्ता समस्त शब्दलाई 'रूढ' र नवनिर्मित समस्त शब्दलाई 'यौगिक' भन्ने प्रस्ताव माधवप्रसाद पोखरेल (कुराकानी) को छ । यस आधारलाई लिँदा (क) मा लेखिएको पहिलो आधारको कुरो पनि बाभूदैन, किनभने जुन समस्त शब्द बोलचालमा बढ्ता प्रयोग हुन्छ, त्यही मात्र खिइन्छ । पारिभाषिक र वैज्ञानिक शब्दावली जस्ता हालसालै बनेका नवनिर्मित समस्त शब्दका घटकहरू खिइने सम्भावना नै कम हुन्छ । यस आधारबाट निम्नलिखित लोकप्रसिद्ध समस्त शब्दहरूमा घटकहरू नखिएपनि पदयोग गर्ने चलन छ :

। भुसतिघ्रे, नाकथोप्ली, मासगेडी, वनपाले, कान्छीऔँलो, चोरऔँलो, दशबीस, हाडनाता, पञ्चपात्रो, घाँसदाउरा, जेठीमधु, आदि ।

ग. जनजिब्रामा चलेका शब्द : पण्डितका भनाइअनुसार जनजिब्रामा चलेका तीन चार शब्दका समस्त शब्दमा पनि पदयोग हुनु नै राम्रो हो तर पण्डितले लोकमा प्रचलित भनेका शब्दहरू कुन कुन शब्द लोकमा प्रचलित हुन् भन्ने ठम्याउन मुस्किल पर्छ । त्यस्तै मानक नेपाली भाषाहरू पनि धेरै छन्, त्यसकारण पनि लोक प्रचलित शब्द चिन्न गाह्रो पर्छ, जस्तै :

। दालभाततरकारी, जेठीमाहिलीसाइँली, दाजुभाइदिदीबहिनी, आदि ।

यी माथिका उदाहरण पनि समस्त शब्दकै हुन् । यी शब्द पनि लोकमा प्रचलित शब्द नै हुन् तर यी सबैलाई पदयोग गरेर लेखिँदैन ।

घ. विशेष अर्थ भएका शब्द : हेमराज पण्डितसँग प्रेरणा लिएर समस्त शब्दलाई पदयोग गर्ने एउटा आधार विशेष अर्थलाई पनि लिन सकिन्छ । लोकमा प्रचलित समस्त शब्दलाई पनि पदवियोग गर्न सकिन्छ । त्यस्तै कुनै घटकमा ध्वनि परिवर्तन भयो अथवा कुनै घटक खियो भने, पदयोग गर्ने नियम माथि (क) मा उल्लेख भइसक्यो । ध्वनि परिवर्तन पनि भएको छैन, कुनै घटक शब्दकोशमा प्रविष्टि नै नपाउने गरी खिएको पनि छैन भने, अर्थ परिवर्तनलाई आधार मान्न सकिन्छ । समस्त शब्दमा नखिएका दुइटा घटकमध्ये एउटा समस्त शब्दको चाहिँ विशेष अर्थ हुने अर्को तिनै घटकबाट बनेको समस्त शब्द अथवा पदावलीको चाहिँ सामान्य अर्थ हुने अवस्था आयो भने, विशेष अर्थ जनाउन मात्र पदयोग गर्ने, नत्र पदयोग नगर्ने चलन छ, जस्तै :

। बुढी बजू, बुढीबजू, कालीनाग, कालो नाग आदि ।

यहाँ पहिलो 'बुढी बजू' शब्द एउटा नामिक पदावली मात्र हो, त्यसैले त्यसमा विशेष अर्थ केही पनि छैन, तर दोस्रो 'बुढीबजू' शब्दको अर्थ 'धामी' हुने हुनाले त्यहाँ विशेष अर्थ भयो । यस्ता अवस्थामा विशेष अर्थ दिने 'बुढीबजू' र 'कालीनाग' जस्ता समस्त शब्दमा दुवैलाई पदवियोग गर्न सकिन्छ, किनभने वाक्यात्मक तहमै दोहोरो अर्थ लाग्ने शब्द प्रसङ्गले नै बुझिन्छ ।

ड. यौगिक शब्द : भोलाशङ्कर व्यास (१९५७ इ : १४९-१५६) ले के लेखेका छन् भने, संस्कृत, ग्रीक, ल्याटिन र अवेस्ता जस्ता भारोपेली भाषामा धेरैजसो दुई शब्दको (थोरै मात्र तीन शब्दको) समास हुन्छ । सम्पूर्ण वैदिक साहित्यमा त्यस्तै प्रवृत्ति पाइन्छ । जुन बेलासम्म संस्कृत भाषा बोलचालको भाषा थियो, त्यस बेलासम्मको वैदिक साहित्यमा दुईतीन शब्दभन्दा धेरै शब्द जोडिएको समस्त शब्द नै पाइँदैन । वाणभट्ट र दण्डीको जस्तो धेरै शब्दहरू जोडेर समस्त शब्द बनाउने चलन संस्कृत भाषामा पनि त्यतिबेला चलेको देखिन्छ, जब संस्कृत सार्वजनिक बोलचालको भाषा नभएर पण्डितहरूले विश्वविद्यालयमा सिकेको भाषा भयो ।

भोलाशङ्कर व्यासको यस सूचनाबाट नेपाली भाषामा पनि दुई (कहिलेकाहीं तीन) शब्दभन्दा धेरै शब्द जोडेर समस्त शब्द बनाउने चलन स्वाभाविक होइन भन्ने बुझिन्छ । यो कुरो हेमराज पण्डितले नै पनि दुई शब्दभन्दा बढ्ता जोडेर नयाँ समस्त शब्द नबनाउने प्रोत्साहन गरेबाट बुझिन्छ । हेमाङ्गराज अधिकारी (२०६२) मा पनि हेमराजकै प्रभाव परेको अडकल गर्न सकिन्छ ।

भोलाशङ्कर व्यासको अनुसन्धान अनि हेमराज र हेमाङ्गराजको प्रस्तावलाई विचार गर्दा नवनिर्मित समस्त शब्द दुइटोसम्म जोड्ने र दुईभन्दा बढ्ता भए नजोड्ने भन्ने धारणा उनीहरूको देखिन्छ । मुकुन्द शरण उपाध्याय (कुराकानी) ले भनेअनुसार हिन्दीमा पहिले पदयोग गरिन्थ्यो, अहिले उत्तरोत्तर मात्रामा पदवियोग गर्ने प्रवृत्ति बढेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा वैदिक संस्कृतमा भन्दा अचेलको नेपाली भाषाका लेखकहरूले बढ्ता पदयोग गर्ने गरेका छन् । नेपालीमा भन्दा हिन्दी भाषामा र हिन्दीमा भन्दा अङ्ग्रेजी भाषामा उत्तरोत्तर मात्रामा पदवियोग गर्ने चलन चलेको देखिन्छ । नेपाली भाषामा चाहिँ उल्टो प्रवृत्ति चलेको देखिन्छ : हेमराज पण्डितको भन्दा सिग्दालको लेखाइमा बढ्ता, सिग्दालको लेखाइमा भन्दा मोहनराज शर्मा र वासुदेव त्रिपाठीको लेखाइमा बढ्ता र शर्मा र त्रिपाठीको लेखाइमा भन्दा पत्रपत्रिकाको लेखाइमा बढ्ता पदयोग गर्ने प्रवृत्ति पाइन्छ ।

नवनिर्मित समस्त शब्दमा कुनै शब्द पनि नजोडे हुन्छ । हिन्दी भाषामा चाहिँ दुइटा शब्दसम्म जोड्ने चलन पाइन्छ । प्रत्येक शब्द स्वतन्त्र शब्द हो (अनेशानि : २०३४-०४६) भन्ने कुरालाई आधार बनाएर पदहरूलाई विकार लागेको छ भने मात्र जोड्ने नत्र भने नजोड्ने नीति लिनुपर्छ । त्यसैगरी नवनिर्मित समस्त शब्द लेखकहरूले आफूखुसी जोड्न पाउने प्रवृत्तिलाई हतोत्साहित गर्नुपर्छ । यसरी नवनिर्मित समस्त शब्दको पदवियोग निम्नानुसार हुनुपर्छ :

) त्रिभुवन विश्व विद्यालय परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय
) जन स्वास्थ्य सेवा कार्य क्रम

३.३ तत्पुरुष समास

हेमराज पण्डित (२०४२ : ३८६) ले तत्पुरुष समासको परिचय तल लेखिएअनुसार दिएका छन् :

“अर्थ अनुसार सातै विभक्त्यन्त अथवा न शब्द अथवा उपपद अर्थात् छुट्टा प्रयोग नहुने धातुसाधितमा जोडिएको कारक शब्द पूर्वपद राखी, पूर्वपद प्रथमान्त भए षठ्यन्त अरु भए प्रथमान्त उत्तरपद राखी बेगलै बेगलै वस्तुलाई कहने हुनाले आफूसमा विशेष्य विशेषण नभएका अनेक पदको समास हुनालाई तत्पुरुष भन्दछन्”

पदयोग र पदवियोगको समस्या तत्पुरुष समासमै बढी केन्द्रित देखिन्छ, किनभने विभक्ति लोप भएर समास हुने प्रक्रियाकै नाम तत्पुरुष समास हो । तत्पुरुष समास भएका शब्दहरूमा पदयोग हुन्छ, भनेपनि नेपाली विद्वानहरूको शिष्ट लेखाइमा समास भएका सबै ठाउँमा पदयोग गरिएको देखिँदैन । पदयोगको समस्या सबभन्दा चर्को तत्पुरुष र कर्मधारयमा नै देखिन्छ ।

पण्डितले चन्द्रिका व्याकरणमा नौओटा तत्पुरुष समास छन् भनेका छन् :

क) प्रथमा-तत्पुरुष - “प्रथमा-तत्पुरुषमा पूर्वपदार्थ प्रधान हुने हुनाले विग्रहमा भन्दा समासमा पदको क्रम फरक हुन्छ, अरु तत्पुरुषमा फरक हुँदैन. प्रथमा षष्ठी बाहेक विभक्ति-तत्पुरुषमा र उपपद-तत्पुरुषमा प्रायः उत्तर-पद क्रिया बुझाउने धातुसाधित, पूर्वपद त्यसको कारक हुन्छ ; अरुमा प्रायः क्रिया कारक हुँदैन. उपपद-तत्पुरुषमा समास नगरी सो धातुसाधितको प्रयोगै नहुने हुनाले अस्वपद (अर्को पद राखेको) विग्रह, नञ्तत्पुरुषमा कहीं स्वपद कही अस्वपद विग्रह, अरु तत्पुरुषमा प्रायः स्वपद विग्रहै हुन्छ .” (२०४२ : ३८७)

ख) “तत्पुष समास भएमा कारक विभक्ति भएको ठाउँमा प्रायः शब्दमा विकार हुँदैन, अरुमा कहीं कहीं पूर्व वा उत्तरपदमा स्वरको लोप वा अर्को स्वर, नञ्तत्पुरुषमा कहीं हल् न कारको लोप इत्यादि विकार हुन्छ . समास हुने अनेक पदका बीचको विभक्ति प्रत्ययको त सर्वत्र लोप हुन्छ .” (२०४२ : ३८७)

) प्रथमा-तत्पुरुष - कपालको आधा आधाकपाल
दिनको आधा आधादिन
कामको चौथाइ चौथाइकाम इ. (पृ ३८७)

पण्डितले माथि दिएका उदाहरण तत्पुरुष समासको नभई द्विगु समासको हो । यसमा सङ्ख्यावाचक विशेषण र नामको योग छ ।

) द्वितीया-तत्पुरुष - भीकलाई मगन्त भीकमगन्त
 घरलाई भँडुवा घरभँडुवा
 पैसालाई खर्चुवा पैसाखर्चुवा इ. (पृ ३८७, ३८८)

द्वितीया-तत्पुरुष समासमा 'घरभँडुवा' शब्दमा 'घर' र 'भँडुवा' दुइटै पदको योग भई समास भएको छ। यी दुइटै पद स्वतन्त्र पद हुन्।

) तृतीया-तत्पुरुष - डरले छेरुवा डरछेरुवा
 मुक्कीले लडुवा मुक्कीलडुवा
 तरवारले हनैया तरवारहनैया
 वाचाले वन्धन वाचावन्धन इ. (पृ ३८८)

तृतीया-तत्पुरुष समासमा 'डरछेरुवा' शब्दमा 'डर' र 'छेरुवा' दुइटै पदको योग भई समास भएको छ। यी दुइटै पद स्वतन्त्र पद हुन्।

) चतुर्थी-तत्पुरुष - कामलाई लायक कामलायक इ. (पृ ३८८)

चतुर्थी-तत्पुरुष समासमा 'काम' र 'लायक' यी दुइटै स्वतन्त्र पद हुन्।

) पञ्चमी-तत्पुरुष - घरदेखि फुट्टा घरफुट्टा
 घरदेखि पूर्व घरपूर्व
 बाटोदेखि उत्तर बाटोउत्तर
 महाकालीदेखि पूर्व महाकालीपूर्व इ. (पृ ३८८)

) षष्ठी-तत्पुरुष- राजाको काज राजकाज,
 पेटको पूजा पेटपूजा
 वनको चमेली वनचमेली इ. (पृ ३८८, ३८९)

) सप्तमी-तत्पुरुष - धोतीमा छेरुवा धोतीछेरुवा
 सहरमा घुमुवा सहरघुमुवा
 रातमा अन्धो रतन्धो इ. (पृ ३८९)

) उपपद-तत्पुरुष - उपपद अर्थात् धातुबाट व्युत्पन्न भएका शब्द उत्तरपद राखेर शब्द जोड्ने विधि, जस्तै :

घोडामा चढेको	घोडचढी
भुँडी फोर्ने	भुँडीफोरा (जन्तु)
गोडालाई धुने	गोडधुवा इ. (पृ ३८९, ३९०)

उपपद तत्पुरुषबाट बनेका शब्दहरूमा सधैं पदयोग हुने देखिन्छ, किनभने यिनमा विकार लागेका छन् । समास भएका दुइटै पदमध्ये एउटा पदले शब्दकोशमा प्रविष्टि पाउन नसक्ने गरी खिएको छ भने मात्र पदयोग गर्ने नीति लिनुपर्छ । यहाँ 'भुँडी' शब्द शब्दकोशमा पाइन्छ, तर 'फोरा' शब्द चाहिँ शब्दकोशमा पाइदैन ।

। नञ्त्तपुरुष - 'न' शब्द जोडिएर, जस्तै :

खराप काम	नकाम
खराप काल	अकाल
न बोल्ने	अबोल, अबोला
न टेर्ने	अटेर
नपढेको	अपढ इ. (पृ ३९०)

तत्पुरुष समासमा विभक्तिको लोप भएर समास बन्छ । अन्य तत्पुरुष भन्दा प्रथमा-तत्पुरुष समास र नञ्त्तपुरुष समास अलि फरक छन् । प्रथमा-तत्पुरुष समासमा पूर्वपद उत्तरपद हुन्छ र उत्तरपद पूर्वपद हुन्छ । प्रथमा तत्पुरुषमा माथि लेखिएका उदाहरण द्विगु समासका हुन्, किनभने द्विगु समासमा सङ्ख्यावाचक विशेषण र नामको योग हुन्छ । नञ्त्तपुरुषमा अधिल्लिखेको 'न' शब्द हो कि उपसर्ग हो, त्यो पहिले चिन्नुपर्छ । उपसर्ग हो भने, त्यसलाई समासभित्र राख्नै पर्दैन, उपसर्ग होइन भने मात्र त्यस्तो पदलाई समस्त शब्दअन्तर्गत राख्न सकिनेछ । जे भएपनि यस्तो उपसर्ग जस्तो 'न' त्यसपछाडिका शब्दसित जोड्ने चलनमा नेपाली लेखकहरूबीच असहमति देखिँदैन । नञ्त्तपुरुष समासमा भने, अकरण हुन्छ र यसमा अकरणको 'न' पदयोग हुने ठाउँमा पदवियोग गरिएको छ ।

३.४ कर्मधारय समास

कर्मधारय समास संस्कृत समास परम्पराबाट नेपालीमा वर्णविन्यासमा आयो । संस्कृतमा सबै समासलाई पदयोग गरेर लेखिन्छ । नेपालीमा पनि नेबृशबाहेक सबै व्याकरणकारले कर्मधारय समासलाई पनि अरू समासको भैं पदयोग गर्ने नियम दिएका छन्, तर 'नेपाली बृहत् शब्दकोश'ले भने कर्मधारय समासलाई विकार लागेको शब्द छ भने मात्र पदयोग गर्ने, विकार लागेको शब्द छैन भने, पदवियोग गर्ने नियम दिएको छ ।

कर्मधारय समासका बारेमा हेमराज पण्डित (प्रकरण ३९९) ले उनको चन्द्रिका व्याकरणमा दिएको परिभाषा तल लेखिएअनुसार छ :

“गुणक्रियादि-बोधक विशेषण, अथवा तुल्यता-बोधक अर्थात् उपमान-विशेषण, र आरोप-विशेषण, अथवा नाम-विशेषण अर्थात् विशेषण तुल्याएको नाम-शब्द प्रथमान्त पूर्वपद राखी, विशेष्य अथवा विशेष्य तुल्याएको विशेषण शब्द-प्रथमान्त उत्तरपद राखी, समानाधिकरणा अर्थात् भिन्न भिन्न प्रकारले एकै वस्तुलाई कहने अनेक पदको हुने समासलाई कर्मधारय भन्दछन् . (पण्डित, २०४२ : १९१)”

पण्डितका भनाइमा कर्मधारय समासमा विशेषणयुक्त नाम पदको योग हुन्छ र यसमा क्रियाको गुणका बारेमा भन्ने विशेषण, वस्तुको तुल्यताको बोध गराउने विशेषण अथवा वस्तुको उपमान पूर्वपद भएर आएको कर्मधारय अथवा वस्तुको आरोप पूर्वपद हुने विशेषण अथवा विशेषण तुल्याइएको नाम शब्दलाई अगाडि राखेर अथवा नाम तुल्याइएको विशेषण शब्दलाई अन्त्यमा राखी, भिन्दाभिन्दै प्रकारले एउटै वस्तुलाई जनाउने अनेक पदको हुने समासलाई कर्मधारय समास हो भनेका छन् ।

पण्डितले कर्मधारय समास पाँच प्रकारका मानेका छन्, जस्तै :

क. विशेषणपूर्वपद - लाल मोहर	लालमोहर
फिर्ती हुलाक	फिर्तीहुलाक
कान्छा दाइ	कान्छादाइ
साना बा	सानाबा
सानी आमा	सानीमा, सानीआमा
ठुली नानी	ठुल्-नानी, ठुलीनानी
कालो माटो	कालीमाटी आदि ।

यी सबै कर्मधारयमध्ये विशेषणपूर्वपद कर्मधारयमा अगाडि सानो, ठूलो, हुन्छ भने, पछाडि नाम हुन्छ । यी माथिका उदाहरणमा कुनै ठाउँमा विकार लागेको छ भने, कुनै कर्मधारयमा विशेषण र नाम स्वतन्त्र रूपमा आएका छन् । सारांशमा, कर्मधारय समास विशेषण र विशेष्य जोडेर एक शब्द बनाउने प्रक्रियाको नाम हो ।

ख. विशेषणोभयपद कर्मधारय - विशेषणोभयपद कर्मधारय समासले भनेको एउटै कुरोलाई पुष्टि गर्छ, जस्तै :

रातो कालो	रातोकालो (रातो भइकन कालोसमेत भएको)
जेठो बाठो	जेठोबाठो (जेठो भइकन बाठो पनि भएको)

विशेषणोभय कर्मधारयमा भएका दुवै शब्द स्वतन्त्र शब्द हुन् ।

ग. नामोभयपद कर्मधारय - नामोभयपद भन्नाले धेरै व्यक्ति बुझाउने शब्द उत्तरपद, थोरै व्यक्ति बुझाउने शब्द पूर्वपद हुन्छ अथवा सम्बन्ध बुझाउने पद राखी समास गरेमा भन्ने मानिसको नाता बुझाउने पद उत्तरपद, जसको नातालाई लिएर आफ्नो नाता भयो सो प्रधान नाताको पद पूर्वपद हुन्छ, जस्तै :

मामा ससुरा	मामाससुरा
दोर्जे लामा	दोर्जेलामा
सुब्बा साहेब	सुब्बासाहेब
देवदत्त उपाध्याय	देवदत्तपाध्या (पण्डित, ३९६)

नामोभयपद कर्मधारयमा भएका शब्दहरू पनि सबै स्वतन्त्र शब्द हुन् ।

घ. उपमानपूर्वपद कर्मधारय - जसको तुल्यता दिइन्छ सो 'उपमान', जसमा तुल्यता दिइन्छ सो 'उपमेय, जुन धर्मले तुल्यता दिइन्छ सो 'तुल्यधर्म भनिन्छ (चन्द्रिका, ३९६)

गहुँ जस्तो गोरु	गहुँगोरु
चन्द्र जस्तो मुहार	चन्द्रमुहार
बज्र जस्तो छाती	बज्रछाती
पान जस्तो बुट्टा	पानबुट्टा

माथिका उदाहरणमा उपमान पूर्वपद भएर आएको छ र पछिल्लो पद प्रधान रहेको छ ।

ङ. आरोपपूर्वपद कर्मधारय - केही शब्दहरूमा आरोप-आरोप्यको सम्बन्ध हुन्छ । उपमेयलाई उपमानको रूप दिनु अर्थात् दुवैमा फरक नदेखाउनु नै आरोप हो ।

नर नै सिंह	नरसिंह
मुखरूपी चन्द्र	मुखचन्द्र
ज्ञानरूपी रत्न	ज्ञानरत्न
विद्यारूपी धन	विद्याधन
धनरूपी पिशाच	धनपिशाच

संस्कृत परम्परामा समास गरिएका शब्दहरूलाई जोड्ने चलन छ । संस्कृतमा भैं नेपालीमा पनि कर्मधारय समासमा विशेषण र नामलाई पदयोग गरेर लेखिन्छ, जस्तै :

- । निलडाम, कालीमाटी, घुसमुन्टो, ठुल्दाइ, अन्धकूप, गोलमाल, चलचित्र, भलाद्मी, शुभागमन, पीताम्बर, उडनतस्तरी, आदि ।
- । कालोअक्षर, दाँतेगुहु, गुप्तचर, कालोमरिच, राँकेभुत, घाटेवैद्य, ठाडोबोली, कानेटोपी, माखेसाङ्लो, पल्लोकिराँत, कान्छीऔँलो, बुढीऔँलो, रटन्तविद्या, पारपत्र, सानाबा, बकपत्र, भालेढुकुर, पोथीमिर्ग, घरेलु-उद्योग, शीतलपेय, शीतयुद्ध, नवयुवक (मोहनराज शर्मा, पृ. ११८), आदि ।

समस्त शब्द जोडिन्छ भनेर सबैजसो नेपाली व्याकरणका किताबमा प्रस्टसँग लेखिएको पाइन्छ, तर प्रयोगमा भने, धेरै समस्त शब्दहरूमा पदयोग भएको हुँदैन ।

शर्माले भैं सबै व्याकरणकारहरूले विशेषण र नामलाई र विशेषण र विशेषण जोडेरै कर्मधारय समासको उदाहरण दिएका छन् । यी उदाहरणमा नेवृशको नियम भैं विकार भएको शब्दका साथै विकार नभएका दुईओटा शब्द जोडिएका देखिन्छन् ।

३.४.१ नाम र थर

नेपालीहरूको नाम र थर पनि आधारभूत रूपमा तत्पुरुष र कर्मधारय समासअन्तर्गत नै पर्दछन् । समस्त शब्द ठानेरै नेपाली पहिलो र दोस्रो नाम जोड्ने चलन पनि नेपालीमा चलेको छ, तर थर चाहिँ समस्त शब्द नै भएपनि पदयोग गर्ने अथवा जोड्ने चलन नेपालीमा चलेको देखिँदैन, जस्तै :

) कृष्णप्रसाद उपाध्याय, चूडामणि बन्धु, मोहनराज शर्मा, माधवप्रसाद पोखरेल, घनश्याम कंडेल, आदि ।

यदि समास हुने हो भने पहिलो नाम, दोस्रो नाम र थर सबै समास हुनुपर्ने हो । समासको नियमानुसार 'केशवको प्रसाद नै उपाध्याय' हो भन्ने नामलाई लेख्दा 'केशवप्रसादउपाध्याय' हुनुपर्ने हो, तर नेपालीमा पहिलो र दोस्रो नामलाई समास गरेपनि थरलाई चाहिँ समास गरिँदैन । संस्कृत भाषामा लेख्दा पहिलो नाम दोस्रो नाम र थर तीनओटैलाई एउटै डिकोमुनि लेख्ने चलन छ । समासको नियमानुसार लेख्दा 'को' विभक्ति मेटिएकाले (तत्पुरुष समास) पहिलो नामसँग दोस्रो नाम जोडेर लेख्ने चलन छ । एउटै नियमानुसार आएको थरलाई भने जोडेर लेखिँदैन । पहिलो नाम र दोस्रो नाम तत्पुरुष समासको नियमानुसार पदयोग गरेर लेखिन्छ भने, थर चाहिँ कर्मधारय समास हो, किनभने यहाँ विशेषण र नामको योग छ । यहाँ पहिलो नाम, दोस्रो नाम र थर सबै समस्त शब्द हुन् । थरलाई मात्र पदवियोग नगरेर तीनओटै नामलाई एउटै व्यवहार अथवा पदवियोग गर्दा निष्पक्ष र वैज्ञानिक देखिन्छ ।

मुकुन्द शरण उपाध्यायले भने, नेपाली भाषामा पहिलो, दोस्रो र तेस्रो नाम जनाउने शब्दलाई पदवियोग गरेर लेख्ने प्रस्ताव राखेका छन् । त्यसैकारण उनी पहिलो नाम, दोस्रो नाम र थर सबैलाई पदवियोग गरेर लेख्छन्, जस्तै :

) मुकुन्द शरण उपाध्याय ।

३.५ द्विगु समास

द्विगु समासमा पनि कर्मधारय समासमा भैँ विशेषण र नामको सम्बन्ध हुन्छ । द्विगु समासमा अगाडि सङ्ख्यावाचक विशेषण र पछाडि नाम मिलेर समस्त शब्द बन्छ, जस्तै:

“अनेकसंख्याबोधक संख्याविशेषण प्रथमान्त शब्द पूर्वपद राखी, त्यसको विशेष्य प्रथमान्त अनेकवचन शब्द उत्तरपद राखी, त्यसको विशेष्य प्रथमान्त अनेक वचन शब्द उत्तरपद राखी, ती अनेक पदार्थको समुदाय बुझाउने गरी समानाधिकरण अर्थात् भिन्न भिन्न प्रकारले एकै वस्तुलाई कहने अनेक पदको हुने समासलाई द्विगु भन्दछन्. (पण्डित, २०४२ : ३९८)”

पण्डितका अनुसार द्विगु समास सबै शब्दसँग हुने नियम छैन र व्यवहारअनुसार कुनैकुनै शब्दसँग कुनै सङ्ख्या विशेषण जोडिएर मात्र हुन्छ । त्यस्तै समास नगरी त्यहाँ दुई बाटा छन्, चार बाटा छन्, भन्ने वाक्य भएमा तिनको अर्थ फरक पर्छ भनेका छन् ।

कर्मधारय र द्विगु दुवै समासमा विशेषण र नामको योग हुन्छ, तर नेवृशले कर्मधारय समासलाई मात्र पदवियोग गर्ने नियम दिएको छ । द्विगु समासलाई भने अन्य समासको भैं व्यवहार गरेको छ ।

द्विगु समासमा सङ्ख्यावाचक विशेषण र नामको योग हुन्छ, जस्तै :

-) दुइ मनको समुदाय - दोमन, दुइमन (पण्डित, २०४२ : ३९९)
-) तीनमुहानको समुदाय - त्रिमुहानी, तीनमुहानी (पण्डित, २०४२ : ३९९)
-) सात घुम्तिहरूको समूह - सातघुम्ति (शर्मा, २०३६ : १२०)
-) दस दानहरूको समूह - दसदान (पण्डित, २०४२ : ३९९)
-) पाँच पाण्डवहरूको समूह - पाँचपाण्डव
-) पाँच तत्वहरूको समूह - पञ्चतत्व
-) सात ओटा कोशीहरूको समूह - सप्तकोशी

३.६ द्वन्द्व समास

हेमराज पण्डित (२०४२) ले द्वन्द्व समासको परिभाषा तल लेखिएअनुसार दिएका छन् :

बेगला बेगलै वस्तुलाई कहने हुनाले आफूसमा विशेष्य विशेषरा नभएका पूर्व उत्तर दुवै पद प्रथमान्त शब्द राखी समान श्रेणीका अर्थात् 'र, पनी' आदि अव्ययले जोडिने अनेक (दुइ वा दुइ भन्दा बढ्ता पनी) पदको हुने समासलाई द्वन्द्व भन्दछन्. (चन्द्रिका : ४११)

समासमा बेगलाबेगलै शब्दको जोडा मिलाइन्छ । ती शब्द फरकफरक अर्थ लाग्ने खालका हुन्छन् । विपरीत अर्थ दिने खालका शब्दहरूको समास हुन्छ ।

हेमराज पण्डितले द्वन्द्व समास चार प्रकारका हुन्छन् भनेका छन्, जस्तै :

क. इतरेतरयोग - राम र लक्ष्मण केटो र केटी	रामलक्ष्मण केटाकेटी
ख. समाहार - पुस्तक र पत्र लिनु र दिनु	पुस्तकपत्र लिनदिन, लिनुदिनु, लेनदेन
ग. विशेषणोभयपद -रातो र कालो	रातकाला

काला र गोरा	कालागोरा
भएको र नभएको	भएनभएका

घ. सङ्ख्याविकल्पबोधक - दश र पाँच	दशपाँच
दुइ वा तीन	दुइतीन
लाख वा सवा लाख	लाख सवालाख

पण्डितले प्राणीवाचकको प्रायः इतरेतरयोगमा र अप्राणीवाचकको प्रायः समाहारमा कहीं इतरेतरयोगमा पनि हुन्छ भनेका छन् । हरेक किसिमका सम्बन्ध भएका जोडा मिल्ने अनेकको द्वन्द्व हुँदा त्यो 'द्वन्द्व समास' हुन्छ । त्यस्तै सङ्ख्याभयपद द्वन्द्व गर्दा विकल्प बुझाउँदा नजिकका सङ्ख्याको वा व्यवहारअनुसार टाढाका सङ्ख्याको पनि समास गरिन्छ । त्यस्तै गरी यसमा विकल्परूप अर्थ विशेष मात्र बुझिन्छ र शब्दमा विकार हुँदैन भनेका छन् ।

पण्डितले माथिका उदाहरणमध्ये सङ्ख्याबोधक द्वन्द्वमा लाख वा सवा लाख समास हुँदा अगाडिको लाख पद पदयोग गरेका छैनन् भने, सवालाख चाहिँ पदयोग गरेका छन् ।

द्वन्द्व समासलाई पनि अन्य समासलाई भन्ने पदयोग गर्ने नियम व्याकरणकारहरूले दिएका छन्, जस्तै :

द्वन्द्व समासलाई 'नेकशुले' ले अन्य समासलाई भन्दा भिन्दै उदाहरणमा दिएको छ, जस्तै :

। द्वन्द्वसमास : दाज्यूभाइ, दिदीबहिनी, कटनीमटनी, घटीबडी इ. ।

मोहनराज शर्मा (२०३६ : १२४) ले द्वन्द्व समासको विधान हुने शब्दहरू कि सादृश्यार्थक कि विपरीतार्थक हुन्छन् भनेका छन्, जस्तै :

। सादृश्यार्थक - दररेट, कामकाज इ. ।

। विपरीतार्थक - केटाकेटी, सानाठुला इ. ।

द्वन्द्व समासमा 'दररेट' शब्द पदयोग गरिन्छ । 'दर' भनेको नेपाली शब्द हो भने, 'रेट' आगन्तुक शब्द हो । राम र लक्ष्मण - रामलक्ष्मण भनेजस्तै तलका उदाहरणलाई लिन सकिन्छ :

। दालभाततरकारी, अचारतरकारी, अड्डाअदालत, कोर्टकचहरी, बेहुलाबेहुली, ओढ्नेओछ्याउने, सिरकडसना, टेबुलकुर्सी, श्रीमान्श्रीमती, सिलौटोलोहोरो, दाजुभाइदिदीबहिनी, भ्यालढोका, दालचामल, हिडजिरा, जिरामरीच, लसुनअदुवा, आदि ।

यी माथिका उदाहरण द्वन्द्व समासका हुन् । नियमअनुसार लेख्दा द्वन्द्व समास पदयोग गरेर लेखिन्छ, तर यी उदाहरणहरू सबैलाई एउटै व्यवहार गरेर पदयोग गरेर लेखिँदैन ।

पण्डितले लोकमा प्रचलित समस्त शब्दलाई पदयोग गर्ने नियम दिएका छन् तर उनको यो नियम ठीकसँग पालन भएको पाइँदैन । पण्डितको भनाइअनुसार लोकमा प्रचलित कुनकुन शब्द हुन् त्यो ठम्याउन गाह्रो हुन्छ । पण्डित (पृ ४२०) ले नवनिर्मित समस्त शब्दलाई पदवियोग गर्ने नियम दिएका छन् तर उनको यो नियमको पनि पालना भएको देखिँदैन ।

त्यस्तै प्रत्येक शब्द छुट्टाछुट्टै लेखिन्छ भन्ने नेवृशले नियम दिएका छ तर सोही प्रकाशकीयमा यस्तो पाइन्छ :

-) एक-दुई (योजक चिन्ह) (पृ १२)
-) एक दुइ (छुट्टाछुट्टै) (पृ १२)

यी माथिका उदाहरण द्वन्द्व समासको समस्त शब्दका हुन् । नियमअनुसार समस्त शब्द जोडेर लेखनुपर्ने हो, तर यिनलाई छुट्टाछुट्टै लेखिन्छ, जोडेर कहिल्यै लेखिँदैन । मुकुन्द शरण उपाध्याय (कुराकानी) ले पाँचओटासम्म अक्षर भएका समस्त शब्द भए, जोड्ने र बढता भए, छुट्याउने सुभाव दिएका छन्, तर यी उदाहरण हेर्दा भने, त्यो नियम पनि निर्विवाद हुने देखिँदैन ।

हेमराज पण्डित र हेमाङ्गराज अधिकारीले भनेभैँ समस्त शब्दमा दुइटा शब्द मात्र पदयोग गर्ने नीति नेपाली लेखाइमा केही सीमासम्म त व्यावहारिक होला, तर 'दालभाततरकारी' भन्ने समस्त पदमा चाहिँ त्यो नियम लागू भएको नपाइएकाले त्यस नियमलाई वैज्ञानिक भन्न चाहिँ सकिँदैन ।

द्वन्द्व समास लेख्दा बीचमा योजक चिन्ह राखिएको पनि कहिलेकहिले देखिन्छ, तर यो अनुशासन पनि सबैमा पालन भएको देखिँदैन ।

३.७ बहुव्रीहि समास

संस्कृत समास परम्पराको अर्को समास बहुव्रीहि हो । बहुव्रीहि समास विग्रह हुँदा उपमान र उपमेय हुन्छन् र समास बन्दा साभे प्रत्यय लाग्छ ।

बहुव्रीहि समासको परिभाषा हेमराज पण्डित (१९६९) ले यसरी गरेका छन् :

“गुराविशेषण संख्याविशेषण प्रथमान्त शब्द पूर्वपद त्यसको विशेष्य प्रथमान्त शब्द उत्तरपद राखी समानाधिकरण अर्थात् एकै वस्तुलाई भिन्न प्रकारले बुझाउने अनेक पदको , अथवा उपमान बुझाउने प्रथमान्त वा उपमानको सम्बन्धी बुझाउने षष्ठ्यन्त शब्द पूर्वपद उपमेय बुझाउने प्रथमान्त शब्द उत्तरपद राखी ,अथवा निषेधार्थक अव्यय पूर्वपद निषेध गरिने वस्तु बुझाउने प्रथमान्त शब्द उत्तरपद राखी असमानाधिकरणा अर्थात् भिन्न भिन्न वस्तु बुझाउने अनेक पदको, बाहिरिया पदार्थ मुख्य हुने गरी समासलाई बहुव्रीहि भन्दछन्.”

मोहनराज शर्मा (२०३६) ले बहुव्रीहि समासमा दुई शब्दको योग हुन्छ र ती दुवै शब्द अप्रधान हुन्छन्, त्यो नै बहुव्रीहि समासको विशेषता हो भनेका छन् ।

शर्माका अनुसार बहुव्रीहि समासमा समस्त शब्द खास अर्थमा रूढ हुन्छ, जस्तै :

) पीत अम्बर - पीताम्बर (२०३६, १२७)

यसको अभिधात्मक अर्थ पहुँलो कपडावाला हो, तर यसको रूढ अर्थ विष्णु भगवान हो । यसले दुवै पदमा नभएको तेस्रो अर्थ जनाउँछ ।

शर्माका अनुसार बहुव्रीहि समासको पहिलो पद विशेषण हुन्छ, तर यसको विशेष्य शब्द दोस्रो पदको नभएर अरू नै कुनै तेस्रो शब्द हुन्छ, जस्तै :

) डेढअक्कल - डेढअक्कल मानिस काम लाग्दैन । (२०३६ : १२८)

यहाँ दुवै पदले संयुक्त रूपमा विशेषणको काम गर्छन् ।

शर्माका अनुसार बहुव्रीहि समास चार प्रकारका हुन्छन् ।

क. सम्बन्धार्थी बहुव्रीहि - लामा लामा खुट्टा भएको लामखुट्टे
चारतला भएको चारतले

ख. उपमार्थी, रूपकार्थी बहुव्रीहि - गोबरको गणेश जस्तो छ जो गोबरगणेश
पानको जस्तो बुट्टा भएको पानबुट्टे
माछाको जस्तो पुच्छर भएको माछापुच्छे

ग. परिमाणार्थी बहुव्रीहि - दस हात परिमाण भएको दसहाते
चार कोस परिमाण भएको चारकोसे

घ. व्यतिहार बहुव्रीहिमा उनले दिएका उदाहरण द्वन्द्व समास (मुक्कामुक्की, उन्डाउन्डी) अन्तर्गत पर्छन् भनेर यहाँ ती उदाहरणहरू सामेल गरिएका छैनन् ।

एउटै साभे प्रत्यय लिने अगाडि अनेक शब्दहरू संस्कृतको बहुव्रीहि समासका उदाहरणसँग मिल्छन् भन्ने ठानेर पदयोग गर्ने पनि चलन छ, जस्तै :

) साभे 'ई' प्रत्यय :जिल्लाशिक्षाकार्यालयसम्बन्धी, कार्यालयसम्बन्धी, शिक्षाकार्यालयसम्बन्धी, त्रिभुवनविश्वविद्यालयपरीक्षानियन्त्रणकार्यालयसम्बन्धी, मासगेडी, काँधलौरी, निहुरमुन्टी, तलथोप्ली, आदि ।

- । साभे 'ए' प्रत्यय : चरीनङ्गे, बाइफाले, तल्लाघरे, ठूलाघरे, माभाघरे, पुछारघरे, गाईगोडे, चरीचुच्चे, तीनधर्के, गोरुसिङ्गे, हलीगोडे, आदि ।
- । साभे 'ईय' प्रत्यय : कार्यालयीय, परीक्षानियन्त्रणकार्यालयीय, आदि ।
- । साभे 'क' प्रत्यय : नेपालप्रज्ञाप्रतिष्ठानविषयक, आदि ।
- । साभे 'आ' : घोडमुखा
- । वाक्य जस्तो विशेषण : खुट्टीभाय्यो, छोरीबोक्यो, हातभाँच्यो, पेटफाय्यो, आदि ।

बहुव्रीहि समासका उदाहरणमा परेका शब्दहरू विशेषण हुन्छन् । भएको लगाएर विग्रह गर्न सकिने समासलाई बहुव्रीहि समास भन्छन् ।

यसरी बहुव्रीहि समासमा 'ई' र 'ए' प्रत्यय लागेका (पहिलो उदाहरणमा परेका जस्ता) पदहरूलाई छुट्याएर लेख्नु नै वैज्ञानिक हुन्छ । त्यस्तै दास्रो उदाहरणमा परेका बहुव्रीहि समासलाई पदयोग गर्नुपर्छ किनभने समस्त शब्दका यी दुवै घटकमध्ये एउटामा विकार लाग्छ । शब्दकोशमा यी दुवै घटकले स्वतन्त्र रूपमा प्रविष्टि पाउँदैनन् । त्यसरी नै तेस्रो र चौथो उदाहरणमा साभे 'इय' र 'क' प्रत्यय लागेका बहुव्रीहिलाई शब्दकोशमा भेटिने सग्ला शब्दलाई छुट्याएर लेख्ने नीति लिनुपर्छ । पाँचौं उदाहरणमा परेको 'आ' प्रत्यय लागेका शब्दहरूलाई हेमराजकै सिको गरी पदयोग गरेर लेख्नुपर्छ । छैटौं उदाहरणका शब्द विशेषण हुन् । यिनलाई पनि पदवियोग गरेर लेख्नु नै उचित देखिन्छ ।

३.८ समग्रमा भन्नुपर्दा

क) नेपालीमा समस्त शब्द पदयोग गरेर लेख्ने नियम छ । संस्कृत व्याकरणको एकपदीय भाव (अभ्यङ्कर, १९६१ इ) जस्तै ठान्नाले नेपालीमा पदयोगको समस्या सुरु भएको देखिन्छ ।

ख) तीन चारओटा पद एउटै डिकोमुनि लेख्ता असुहाउँदो देखिने हुनाले योजक चिन्हको प्रयोग गरिन्छ । योजक चिन्ह भनेको पनि पदयोग नै हो ।

ग) पण्डित (२०४२ : ४२० प्रकरण ४५६) ले लोकमा ज्यादा प्रचलित भएको शब्दको समास गर्ने नियम दिएका छन् । उनका भनाइबाट कम्तीमा दुईओटा शब्दको मात्र समास गर्ने भन्ने बुझिन्छ । पण्डितका भनाइमा लोकमा प्रचलित शब्द चिन्न गाह्रो छ किनभने हिजोआज जबरजस्ती समास बनाउने परम्परा चलेकोले लोकप्रचलित हो कि नवनिर्मित हो छुट्याउने कुनै कसी छैन । त्यसकारण पनि प्रत्येक शब्द छुट्टाछुट्टै लेखिन्छ भन्ने नियमका आधारमा शब्दहरूलाई नजोडी लेख्नु उपयुक्त देखिन्छ । दुइटा पदमा समास हुँदा अधिल्लो वा पछिल्लो पदमा विकार लागेको छ र त्यो पद स्वतन्त्र रूपमा अर्थ दिन सक्तैन भने मात्र पदयोग गर्ने नत्रभने पदवियोग गर्ने नियम बनाउनुपर्छ । त्यस्तै मानक नेपालीका पनि अनेक भाषिक भेद छन् । कुन लोकमा प्रचलित हो त्यो ठम्याउन गाह्रो हुन्छ । त्यसकारण पण्डितको अधिल्लो नियम नमान्ने र पछिल्लो नियम (नयाँ शब्द नजोड्ने नियम) मान्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

घ) पण्डित (पृ ३४९) ले भनेभैँ समस्त शब्दका घटकहरूमध्ये कुनै घटक वाक्यमा स्वतन्त्र रूपले आउन सक्तैन भने पदयोग गर्ने र स्वतन्त्र रूपले उभिन सक्ने शब्दलाई पदवियोग गर्नुपर्छ । शब्दकोशमा प्रविष्टि पाउन नसक्ने गरी खिएको समस्त शब्दलाई पदयोग गर्नुपर्छ ।

ङ) विशेष अर्थ भएका समस्त शब्द पदयोग गरेर लेख्ने चलन छ । दुइटै अर्थ लाग्ने समस्त शब्दलाई पदवियोग गरेर लेख्न सकिन्छ, किनभने वाक्यात्मक तहमै दोहोरो अर्थ लाग्ने शब्द प्रसङ्गले नै बुझिन्छ ।

च) भोलाशङ्कर व्यास (१९५७ इ : १४९-१५६) का अनुसन्धानका आधारमा नेपाली जस्ता धेरैजसो भारोपेली परिवारको भाषामा दुई शब्दको मात्र समास हुने एकदम कम मात्रामा मात्र तीनशब्दको समास भएको देखियो । त्यसकारण नेपालीमा समस्त शब्द पदयोग गर्दा दुइओटा पदहरूमध्ये एउटा पदमा विकार लागेको छ भने मात्र पदयोग गर्ने नत्रभने प्रत्येक शब्द स्वतन्त्र शब्द हो भन्ने नियमलाई पालन गर्ने नीति लिनु वैज्ञानिक देखिन्छ ।

छ) तत्पुरुष समासमा विभक्तिको लोप हुन्छ । नेपालीमा पदयोग र पदवियोगको समस्या बढी तत्पुरुष समासमै केन्द्रित छ । नवनिर्मित तत्पुरुष शब्दलाई पण्डितकै नियमअनुसार नै गर्नु सबभन्दा व्यावहारिक र वैज्ञानिक देखिन्छ ।

ज) यसै प्रकरण (४५६) मा हेमराजले अनिवार्य समास गर्नुपर्ने अर्को आधार पनि अघि सारेका छन् । त्यो आधार हो, समस्त पदका सहभागी घटकहरूमा ध्वनि परिवर्तन, विकार वा लोप हुनु । यसो भएमा चाहिँ पदयोग नगरी हुँदैन भन्ने आशय हेमराजको देखिन्छ ।

झ) कर्मधारय समास र द्विगु समास दुइटैको एउटै परिस्थितिमा समास हुन्छ । दुइटै समासमा विशेषण र नामको योग हुन्छ ।

ञ) नेवृशले कर्मधारय समासलाई (विकार लागेको शब्दलाई बाहेक) छुट्याएर लेख्ने नियम दिएको छ भने, द्विगु समासलाई अन्य समासको भैँ व्यवहार गरेको छ ।

ट) कर्मधारय र द्विगु दुवै समासमा विशेषण र नामको योग हुने भएकाले दुइटैलाई विकार लागेका शब्दमा बाहेक पदवियोग नै गर्नु राम्रो हुन्छ ।

ठ) द्वन्द्व समास पदयोग गरेर लेखिन्छ, तर सबै द्वन्द्व समासमा पनि नियम एकातिर प्रयोग अर्कातिर हुने स्थिति देखिन्छ । 'दालभाततरकारी' समस्त शब्द भएपनि नेपाली लेखाइमा कतै पनि पदयोग भएको देखिँदैन । त्यस्तै पण्डित (पृ ४२०) ले भनेभैँ यो शब्द लोकमा प्रचलित शब्द हो तर यसलाई पदवियोग गरेर लेखिन्छ । 'दाजुभाइदिदीबहिनी' एउटै समस्त शब्द भएपनि अघिल्ला दुइटा र पछिल्ला दुइटामा चाहिँ पदयोग भएको देखिन्छ, तर पूरै समस्त शब्दमा चाहिँ पदयोग भएको देखिँदैन । पुष्करशम्शेर (२००१) ले द्वन्द्व समासलाई पदयोग गरेपनि पदवियोग जे गरेपनि आफ्नो खुस भनेका छन् ।

ड) द्वन्द्व समासमा हेमराज पण्डित (पृ ४२०) ले भनेभैँ लोकप्रचलित भए पदयोग गर्ने नत्र पदवियोग गर्नुपर्छ भनेका छन् । त्यसो गर्दा पनि कुन लोकप्रचलित हो, कुन नवनिर्मित हो, छुट्याउन कठिन हुन्छ । द्वन्द्व समासमा पनि पदमा विकार लागेको छ भने मात्र पदयोग गर्ने विकार लागेको छैन भने छुट्याछुट्टै लेख्नु नै वैज्ञानिक र व्यावहारिक देखिन्छ ।

ढ) नाम र थर कर्मधारय समासअन्तर्गत नै पर्ने समास हो । संस्कृत समास परम्पराअनुसार लेख्ता तीनओटै नाम जोडेर लेखिन्छ, तर नेपालीमा अगाडिका दुइटा नामलाई मात्र तत्पुरुष समास मानेर जोडेर लेख्ने चलन छ । नाम र थर कर्मधारय समास हो । नाम र थर तीनओटालाई नै छुट्याछुट्टै लेख्नु वैज्ञानिक देखिन्छ ।

ण) बहुव्रीहि समासमा विशेषण र नामको योग हुन्छ । नाम र नामको योग भएपनि पहिलो पदले विशेषणको काम गर्छ ।

त) बहुव्रीहि समासले दुवै पदमा भएको अभिधात्मक अर्थ भन्दा तेस्रो अन्य रूढ अर्थ दिन्छ ।

थ) नेपालीमा एउटै साभे प्रत्यय लिने अगाडि अनेक शब्दहरू संस्कृतको बहुव्रीहि समासका उदाहरणसँग मिल्छन् भन्ने ठानेर पदयोग गर्ने चलन छ ।

द) साभे 'इ' प्रत्यय लिने बहुव्रीहि अन्य पद प्रधान बहुव्रीहि समास नै जस्ता देखिने हुनाले यिनलाई शब्दकोशमा प्रविष्टि पाउने देब्रेतिर पर्ने पदलाई छुट्याउँदै लाने र दाहिनेतिरको छुट्याउन नसकिने पदलाई पदयोग गर्ने नीति लिनुपर्छ । त्यस्तै 'क' प्रत्ययमा पनि त्यही नीति लागू गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

ध) बहुव्रीहि समासलाई पनि सकेसम्म पदवियोग नै गर्नुपर्छ । नेपालीका सावाँअक्षर पदहरूलाई पनि पदवियोग गरेर लेख्नु नै उचित देखिन्छ ।

अध्याय ४ : फाँकी, द्विरुक्ति र अनुकरणात्मक शब्द

४.१ फाँकी

नेपाली व्याकरणमा 'फाँकी' शब्द सबभन्दा पहिले कृष्णप्रसाद पराजुली (२०२३ : ५) ले प्रयोग गरेको देखिन्छ। इमेनो (१९५६ इ) ले फाँकी शब्दलाई दक्षिण एसियाली भाषाको एउटा मूलभूत विशेषता मानेका छन्।

'फाँकी' नेपाली जस्ता दक्षिण एसियाली भाषामा पाइने त्यस्ता निरर्थक शब्द हुन्, जो कुनै सार्थक शब्दको अगाडि वा पछाडि वाक्यमा आउँछन्, जस्तै :

-) भातसात, भोकसोक ।
-) लरलगानी, खरखजाना, मरमसाला, सरसापट, करकुटुम्ब ।
-) बेचबिखन, बाँभोक्कँजो, अल्भोविल्भो ।
-) खाईओरी, हेर्नुओर्नु, लडीबडी ।

नेपाली भाषामा फाँकीलाई पदयोग गर्ने चलन छ। 'नेपाली सजिलो व्याकरण' (२००१) मा फाँकीलाई पदयोग गर्ने नियम दिइएको छ, जसका अनुसार पछिल्ला पदलाई जोडा मिलाउन वा बढाउन थपिने पद जोड्नुपर्छ, जस्तै :

-) ओखतीसोखती, लेख्छुवच्छु, करकाप, मिलजुल, खत्र्याकखुत्रुक, मालताल, बरबन्दोबस्त, मरमसाला, जय्याकजुरुक, खरखचोला इत्यादि ।

द्वन्द्व समास जस्तै मानेर फाँकी पनि जोड्ने चलन छ। द्विरुक्तिमा एउटै शब्द दुईपल्ट उस्तै आउँछ भने, फाँकीमा एउटा पदको अर्थ लाग्छ अर्को पदको अर्थ लाग्दैन। द्विरुक्ति जस्तै मानेकाले व्याकरणकारहरूले फाँकीलाई द्वित्व प्रकरणभित्र राखेका छन्। पराजुली (२०२३ : ५) ले फाँकी भनिएका शब्दलाई परिमार्जन गरेर (२०४५ : ८७) पछि द्वित्व प्रकरणमा राखेका छन्, तर फाँकी र द्वित्व फरकफरक प्रकारका देखिन्छन्। वास्तवमा फाँकी वाक्यको स्वतन्त्र पद नभएकाले त्यसलाई जोड्नु ठीकै पनि हो। नेपालीमा फाँकी दुई किसिमका छन् :

-) सकारपछि अन्त्यानुप्रास मिल्ने : भातसात, कपालसपाल, पानीसानी, आदि ।
-) मिश्रित खालको : बेचबिखन, बाँभोक्कँजो, खरखजाना, खनखाँचो, सरसापट, बरव्यवहार, गरगहना, सन्धिसर्पन, अल्भोविल्भो, आदि ।

अनेशानि (२०३४-२०४६) ले फाँकीलाई द्वित्व शब्दभित्र सामेल गरेर पदयोग गर्ने नियम दिएको छ, जस्तै :

। भातसात, मालताल, मरमसला, भैभगडा, ऐँचोपैँचो ।

यी फाँकीहरूमा एउटा पदको अर्थ लाग्छ भने, अर्को पदको चाहिँ अर्थ लाग्दैन, 'भातसात' मा 'भात' को अर्थ लाग्छ भने 'सात' को अर्थ लाग्दैन । 'मरमसला' मा 'मर' को अर्थ लाग्दैन 'मसला' को अर्थ लाग्छ, त्यसैले नेपाली वर्णविन्यासमा फाँकीलाई पदयोग गरेर मात्र लेख्न सकिन्छ ।

४.२ द्विरुक्ति

वाक्यमा एउटै शब्द विकार भई वा नभई पटकपटक प्रयोग गर्ने प्रक्रियालाई द्विरुक्ति भनिन्छ । द्विरुक्ति नेपाली भाषाको एउटा मौलिक विशेषता हो (लीला ढकाल २०४९) । नेपालीमा द्विरुक्तिलाई द्वित्व पनि भनेको पाइन्छ ।

‘अनेशनि’ ले द्वित्व (द्विरुक्ति) भएको शब्दमा पदयोग हुन्छ भन्ने नियम थपेको छ, जस्तै :

। घरघर, भातसात, मालताल, मरमसला, भैभगडा, ऐँचोपैँचो ।

तर यी माथिका उदाहरणमध्ये ‘घरघर’ बाहेक अन्य उदाहरणमा द्वित्व छैन ।

अनेशनिको माथि लेखिएको नियम तल लेखिएका उदाहरणमा मिल्दैन, जस्तै :

। मलाई किन किन निद्रा लाग्यो ?

। तैँले के के देखिस् ?

। व्याकरणमा के के कुरा हुन्छन् ? (सिग्दाल २०५५ : २)

। कुन कुन भाषाका, कुन कुन विधाका, कहाँ कहाँबाट (नेपाली विषयको प्रश्नपत्र-५०८, त्रिवि, २०६३)

। नेपालमा कस्तो कस्तो घटना कहिले कहिले घट्यो ?

यी माथिका उदाहरणमा ‘किन किन’, ‘के के’, ‘कस्तो कस्तो’ द्विरुक्ति हुन् तर यी द्विरुक्तिमा प्रायः जोडेर लेखेको देखिँदैन ।

नेवृश (२०४०) ले पनि द्विरुक्ति गरिएका शब्दलाई पदयोग गर्ने अनिशिनिकै नियमलाई पालना गर्ने नीति लिएको छ, जस्तै :

। ठीक-ठीक (पृ १५), नयाँ-नयाँ (पृ १५), साथसाथ (पृ १६), बेग्लाबेग्लै (पृ १७)

नेपालीमा द्विरुक्ति पनि एउटै नियमअनुसार लेखेको पाइँदैन । कहीं दुइटै शब्द जोडेर लेखिन्छ भने कहीं बीचमा योजक चिन्ह राखिन्छ र कहीं छुट्टाछुट्टै लेखेको पाइन्छ । यसमा पनि एउटै लेखकको लेखनमा समेत एकरूपता देखिँदैन, जस्तै :

-) बेग्लाबेग्लै (पोखरेल २०५७ : ९४), बेग्ला-बेग्लै (पोखरेल, ऐ पृ ४५)
-) बेग्लाबेग्लै (बन्धु, २०५८ : ६७), छुट्टाछुट्टै (अघिल्लो अनुच्छेद)
-) दिनदिनै (सर्मा ताना, २०३४ : ९०)
-) भाषा-भाषाका (पोखरेल, २०५७ : ९४), छेउ-छेउमा (पोखरेल, ऐ पृ १०४), बीच-बीचमा (पोखरेल, ऐ पृ २६)
-) के-के, कस्ता-कस्ता (सिग्दाल, २०५५ : १५)
-) आआफ्ना (बन्धु, २०५८ : ६७), आ-आफ्नै (बन्धु, ऐ पृ ८९)
-) फरकफरक (बन्धु, २०५८ : ९५), पटकपटक (बन्धु, ऐ पृ ६६)
-) पटक पटक (पोखरेल, २०५७ : ८९), फरक फरक (पोखरेल, ऐ पृ ९३), कुन कुन (पोखरेल, ऐ पृ ९४)
-) भिन्न भिन्न (पण्डित, २०४२ : ३९१)
-) दोहोच्याई दोहोच्याई (सर्मा ताना, २०३४ : ९०)

माथिका उदाहरणमा द्विरुक्ति पाँच किसिमका देखिन्छन् । पहिलो किसिममा पूर्व पद र उत्तर पदमा प्रातिपदिक एउटै भएपनि प्रत्ययको फरक (आ-ऐ) वा (०-ऐ) छ । दोस्रा किसिममा एउटै साभे विभक्तिले द्विरुक्ति भएका दुइटै परस्थानिक पदावली (पोखरेल २०५३, २०५४) जोडिएका छन् । तेस्रा किसिममा द्विरुक्ति भएका शब्दमा विकार भएर अघिल्लो पद चाहिँ उपसर्ग बनेको छ । चौथा किसिमका उदाहरणमा द्विरुक्ति भएका शब्दहरू दुवै सगला र सार्थक छन् । पाँचौँ किसिमका उदाहरणमा दुइटै कृदन्तहरूमा द्विरुक्ति भएको छ ।

नेपालीका माथि उद्धरणमा परेका जस्ता लेखकहरूले द्विरुक्ति भएका पदहरूलाई तीन किसिमको व्यवहार गरेको देखिन्छ, तर हेमराज पण्डित (१९६९ : प्रकरण ४७८) ले भने प्रातिपदिकमा विकार भएका ठाउँमा मात्र पदयोग गरेका छन्, जस्तै :

-) सफासफी, जगल्टाजगल्टि, हाताहात, मुक्कामुक्क, मुखामुख, लातालात, तानातान, हानाहान, तानातानि, भनाभनि, सोधासोध, दौडादौड, ढाँटढुँट, तानतुन, चाटचुट, काटकुट, चोरचार, फेरफार, टिपटाप, मिचमाच, सुरसार, ठिकठाक, टापटिप, भाडभुड, घरघर, आदि ।
-) चोरीचारी, ढाँटीढुँटी, च्यातीच्युती, आदि ।
-) घटिघटाउ, बढिबढाउ, कडिकडाउ, बसिबसाउ, बसिबसाइ, चढिचढाउ, सजिसजाउ, घटाघटि, कसाकसि, आदि ।

पण्डित (१९६९) ले विकार रहेका शब्दमा बाहेक द्विरुक्ति भएका ठाउँमा पदयोग गरेका छैनन्, जस्तै :

-) घर घर, बात बातमा, भाँडा भाँडेमा, दिन दिनै, राम्रो राम्रो, टाढा टाढा, अधि अधि, रातो रातो, हिँड्दा हिँड्दा, कुट्दै कुट्दै, कुटी कुटी, घोकी घोकी, फाँटै फाँट, खोलै खोला, साथ साथ, छेउ छेवै, सँग सँगै, राम राम, शिव शिव, हाइ हाइ, छि छि ।
-) कुहे कुहेको धान, रात रात गरी गयो, लेखे लेखेको छुट्याऊ ।

४.३ अनुकरणात्मक शब्द

“अनुकरणात्मक शब्द भन्नाले कुनै पनि वस्तु वा कुराको ध्वनि, आवाज र आभास दिने शब्दहरू हुन् । यी शब्द क्रियाविशेषणका रूपमा आउने र दोहरिँदा अधिल्लो अनुसार उच्चारण हुने हुन्छन् । अनुकरण जनाउने यस्ता शब्दमा शब्दगत ध्वनि वा दृश्य र अर्थका बीचमा एक किसिमको सम्बन्ध पनि गाँसिएको हुन्छ ।” (पराजुली, २०४५ : १३०)

हेमराज पण्डितले अनुकरणात्मक शब्दलाई जोडेरै प्रयोग गरेका छन्, जस्तै :

-) सरसर, पटपट, पिटिक्क, ह्याकह्याक, पट्याकपट्याक, फत्रयाकफुत्रुक, कुचुकुचु इ. (पृ : ४४४) ।

अनुकरणात्मक शब्दलाई नेवृश (२०४० : १८-२१) ले पदयोग गर्ने नियम दिएको छ । माधवप्रसाद पोखरेल (२०५४ : १३३-१३७) ले पनि अनुकरणात्मक शब्दलाई पदयोग गरेर नै लेखेका छन्, जस्तै :

-) धुम्धुम्ति, भुसुक्क, किचिपिचि, थिलिपितिलि, कुपुकुपु, अकमक्क, क्याचक्याच, मचकमचक, हिमचिम, पिटपिट, नाकनिक, टामटिम, काचकुच, फासफुस, पिटिकपिटिक, प्याटप्याट, खलखल, किचकिचकिचकिच, किचकिच-किचकिच, आदि ।

अनुकरणात्मक शब्द पूरै एउटा शब्द हो, त्यसैले अनुकरणात्मक शब्दलाई पूरा शब्द नलेखी अर्थ लाग्दैन । हुन त ‘भिलिकमिलिक’ शब्द बोल्दा ‘कस्तो भिलिक गयो’ मात्र पनि भनिन्छ, तर अनुकरणात्मक शब्द लेख्दा एउटा अनुकरणात्मक शब्दका सबै प्रातिपदिकहरू जोडेर नै लेखिन्छ ।

त्यस्तै अनुकरणात्मक शब्द बोल्दाखेरि एउटै शब्दलाई थुप्रै पल्ट दोहोर्‍याई तेहन्याई बोलिन्छ । त्यस्तो किसिमको अनुकरणात्मक शब्द सबैलाई जोडेर लेख्दा भने असुहाउँदिलो देखिन्छ, जस्तै :

-) डाड्डाड्डुड्डुड्डु, ढाड्डाड्डुड्डुड्डु (चापागाई, २०६३ : १६०)

लेखेको पददा असुहाउँदिलो देखिने हुनाले नै बीचमा योजक चिन्ह राख्ने चलन बढ्ता चलेको देखिन्छ, जस्तै :

-) चोरले कस्तो ढ्वाक-ढ्वाक-ढ्वाक-ढ्वाक-ढ्वाक-ढ्वाक-ढ्वाक-ढ्वाक गयो !
) कटकट-कटकटिनु, चटचट-चटचटिनु, मुरमुर-मुरमुरिनु इ.(पण्डित, २०४२ : १७१) ।

जोडेर लेखेपनि बीचमा योजक चिन्ह राखेपनि यो पदयोग नै गरिएको हो । यसरी योजक चिन्हले छुट्याउँदा अनुकरण शब्दको प्रातिपदिक प्रस्टै चिन्न चाहिँ सजिलो हुन्छ ।

४.४ समग्रमा भन्नुपर्दा

क) 'फाँकी' शब्द सबैभन्दा सुरुमा कृष्णप्रसाद पराजुली (२०२३ : ५) ले प्रयोग गरेका हुन् ।

ख) 'फाँकी' शब्दलाई सबै व्याकरणकारहरूले द्वित्व प्रकरणमा राखेका भएपनि द्वित्व (द्विरुक्ति) र फाँकी फरकफरक देखिन्छन् ।

ग) द्वित्व (द्विरुक्ति) मा एउटै शब्द दुईपल्ट दोहोरिन्छ भने, फाँकीमा दुई पदमध्ये एउटा पदको अर्थ लाग्दछ भने, अर्को पदको अर्थ लाग्दैन । अर्थ लाग्ने र अर्थ नलाग्ने दुईओटा पद मिलेर फाँकी बन्छ ।

घ) फाँकी अघिल्लो वा पछिल्लो आधार पदमा जोडेर लेखिन्छ ।

ङ) फाँकी जोडिएको आधार पदको अर्थ लाग्दछ भने, फाँकीको चाहिँ अर्थ लाग्दैन, त्यसैले फाँकीले वाक्यमा स्वतन्त्र कोशीय अर्थ नदिने हुनाले फाँकीलाई पदयोग नै गर्नुपर्ने हुन्छ । हेमराजले पनि यसैलाई फाँकीको नियम मानेका छन्, तर उनले फाँकीलाई पनि द्विरुक्ति प्रकरण (४९१) भित्रै राखेका छन् ।

च) द्विरुक्ति पदयोग गरेर लेख्ने चलन छ । पण्डितले द्विरुक्तिलाई विकार लागेका शब्दमा बाहेक पदवियोग गरेर लेखेका छन् ।

छ) सबै द्विरुक्तिलाई एउटै व्यवहार गरेको पाइँदैन । त्रिभुवन विश्वविद्यालय परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयबाट प्रश्नपत्र बनाउने सबै प्राध्यापकहरू नै हुन्, तर कुनै पनि प्रश्नपत्रमा 'कुन कुन', 'के के', 'कस्तो कस्तो', 'कसलाई कसलाई' जस्ता द्विरुक्तिलाई पदयोग गरेको पाइँदैन ।

ज) एउटा पदमा एउटा उपसर्ग पनि अथवा एउटा प्रत्यय पनि दुईपल्ट आउँदैन । (यस आधारमा द्विरुक्ति भएका पदहरूलाई एउटै पद मान्न नसकिने देखिन्छ ।)

भ) यसरी द्विरुक्ति भएका शब्दमा पनि विकार भए मात्र पदयोग गर्ने नत्र सकेसम्म पदवियोग गर्ने हेमराज पण्डितको नियमको पालन गर्नु नै सबभन्दा वैज्ञानिक र व्यावहारिक देखिन्छ ।

त्र) अनुकरणात्मक शब्दलाई पदयोग गरेर लेख्ने चलन छ ।

ट) अनुकरणात्मक शब्दले कुनै पनि वस्तु वा कुराको ध्वनि, आवाज र आभास दिन्छन् ।

ठ) अनुकरणात्मक शब्द बोल्दा थुप्रै पल्ट दोहोर्याई तेह्र्याई पनि बोलिन्छ । यस्ता अनुकरणात्मक शब्दलाई एउटै डिकोमुनि लेख्दा असुहाउँदो देखिने हुनाले बीचमा योजक चिन्हको प्रयोग पनि गरिन्छ ।

ड) हेमराज पण्डित (१९६९ : प्रकरण ४८३, ४८५) ले पनि अनुकरण शब्दका प्रातिपदिकहरू जोडेरै लेखेका छन् । अनुकरण शब्दको प्रातिपदिकले छुट्टै शब्द नबन्ने हुनाले अनुकरण शब्दका प्रातिपदिकहरू जोडेरै लेख्नु वैज्ञानिक र व्यावहारिक देखिन्छ ।

अध्याय ५ : निपात, नामयोगी, विभक्ति र 'ए' कृदन्त

५.१ निपात

५.१.१ निपातको परिभाषा

ज्विकी (१९८५ इ) को निपातसम्बन्धी परिभाषालाई माधवप्रसाद पोखरेल (२०५४ : १४२) ले तल लेखिएअनुसार दिएका छन् :

- क) जसको शाब्दिक अर्थ हुँदैन र खालि व्याकरणात्मक र संरचनात्मक मात्र हुन्छ,
- ख) जसको रूपतत्व वा शब्दानुशासन क्रिया र नामको जस्तो जटिल नभएर सरल हुन्छ,
- ग) जसको अर्थ परिस्थितिअनुसार फरक-फरक हुन सक्छ,
- घ) जसको स्थान वाक्यमा कुनै पदावली वा उपवाक्यमा आधारित हुन्छ,
- ङ) जसले प्रायः शब्दकोशमा मूल प्रविष्टि पाउँदैन र
- च) जसको सङ्ख्या सीमित हुन्छ ।

माथिको ज्विकीका परिभाषाअनुसार निपातको शाब्दिक अर्थ नभएर मात्र व्याकरणात्मक र संरचनात्मक अर्थ हुन्छ । निपातको रूपतत्व वा शब्दको अनुशासन क्रिया नामको जस्तो गाढो नभएर सजिलो हुन्छ । त्यस्तै निपातको अर्थ परिस्थितिअनुसार फरकफरक हुन सक्छ र निपातको स्थान वाक्यमा पदावली वा उपवाक्यमा आधारित हुन्छ । त्यस्तै निपातको स्थान शब्दकोशमा हुँदैन र निपातको सङ्ख्या थोरै हुन्छ ।

“वाक्यात्मक संरचनामा आश्रितका रूपमा प्रयुक्त भई अर्थवान् हुने र वाक्यात्मक धारणाको अभिव्यक्ति गर्ने विक्षिप्त अव्ययलाई निपात भनिन्छ, जस्तै :

नि, नै, पो, खै, ल, हगि, क्या....” (शर्मा मोहनराज, २०४९ : १४५) ।

शर्माले 'अरे, रे, ए' निपातलाई विस्मयादिबोधक, 'कि, न, त, र' आदिलाई संयोजक निपात, 'के' लाई सर्वनाम निपात, त्यस्तै 'नाई, सके' आदिलाई क्रिया विशेषण निपातभित्र राखेका छन् । (पृ १४७, १४६)

निपातलाई अनेशानि (२०३४-२०४६) र नेबृश (२०४०) ले पदवियोग गर्ने नियम दिएका छ । अनेशानिले निपातको नियम यसरी दिएका छ, जस्तै :

। राम नै, ऊ त, यो चाहिँ, आदि ।

५.१.२ निपातको किसिम

पोखरेल (२०५४) ले बल्लभमणि दाहाल (१९७४ इ) का अनुसार नेपालीमा सत्र किसिमका निपात भएको सूचना दिएका छन्, जस्तै :

क. अप्रत्यक्ष कथन- (रे, अरे)

रे, अरे निपात कहिले पनि जोडेर लेखिँदैन ।

ख. अकरणबोधक- (न)

सबै निपातलाई एउटै व्यवहार गरिँदैन, किनभने अकरणको 'न' जोडेर मात्र लेखिन्छ ।

ग. प्रश्नबोधक- (के, कि, र)

प्रश्नबोधक निपात पनि कहिल्यै जोडेर लेखिँदैन ।

घ. अवधारणार्थक- (सम्म, समेत, भने, पो, नै, न, खालि, त, घरि, नि, चाहिँ, आदि ।)

अवधारणार्थक निपातमा सम्म, समेत, घरि, आदि सधैं जोडेर लेखिन्छ तर पो, नै, भने, त, नि आदि कहिल्यै जोडेर लेखिँदैन । 'चाहिँ' निपातलाई भने 'ए' कृदन्तपछि पदयोग गरेर लेखिन्छ, तर अन्य अवस्थामा भने, 'चाहिँ' निपात पदवियोग नै हुनुपर्ने हो, तर नेबृशको प्रकाशकीयमा माधवप्रसाद घिमिरेले 'चाहिँ' निपातलाई पदयोग गरेर लेखेका छन्, जस्तै :

-) कोशचाहिँ (पृ १२)
-) प्रयासचाहिँ (पृ १६)
-) लक्ष्यार्थ चाहिँ (पृ १२)

ड. आरम्भक- (खोइ)

'खोइ' निपातलाई पदवियोग गरेर मात्र लेखिन्छ ।

च. पुच्छ-प्रश्न- (होगि, है? क्या, ल, क्यारे, हँ? होइन, आदि ।)

पुच्छ-प्रश्न निपात सधैं पदवियोग गरेर नै लेखिन्छ ।

छ. विस्मयार्थक- (आहा, स्याबास्, ओहो, क्याबात, खुब, आम्मै, ओहो, अरे, छि, धत्, हत्, धिक्कार, छ्या, थु, कठैवरि, विचरा, ज्या, थक्क, जा, रामराम, शिवशिव, ऐया, हरे, खोइ-खोइ, बस, चुप्, भो, बाबै, आमै, आबुइ, लौन, सत्ते, खुच्चिड, एरात्तै, आदि ।)

विस्मयार्थक निपात सधैं पदवियोग गरेर लेखिन्छ ।

ज. सम्बोधनार्थक- (ए, एइ, अउ, हौ, हे, हो, आदि ।)

सम्बोधनार्थक निपात पनि पदवियोग नै गरेर लेख्ने चलन छ ।

भ. वाक्य-पूर्वी - (अँ, हो, ज्यू, हजुर, हवस्, ल, हँ, त, तब, तबैतारे, ए, अहँ, नाई, कोनि, खोइकोनि, आदि ।)

वाक्यपूर्वी निपात सधैं छुट्याएर नै लेखिन्छ ।

त्र. मिश्रवाक्य-संयोजक - (यदि+भने, त, कि, -एदेखि, -ए त, -एपनि, -एपछि, -एसम्म, तापनि, -ने हुनाले, के...भने, -ने हुनाले, -ने बित्तिकै, -ने गरी, -एको हुनाले, -एकाले गर्दा, -एकाले, -नासाथ, मात्रै होइन, आदि ।)

मिश्रवाक्य-संयोजक निपातमा 'त', 'कि', -ए त, -ने हुनाले, -ने गरी, -एको हुनाले, -एकाले गर्दा, मात्रै होइन आदि निपातमा देब्रेपट्टि पदयोग हुन्छ भने, दाइनेपट्टि मात्र पदवियोग गरेर लेखिन्छ भने '-ने बित्तिकै' मा 'ने' र 'बित्तिकै' लाई पदयोग गरेर लेख्ने चलन छ । अन्य मिश्रवाक्य-संयोजक निपातहरूमा 'ए' कृदन्तपछि आएका सबै निपातहरू जोडेर लेख्ने चलन छ ।

ट. संयुक्तवाक्य-संयोजक - (अनि, र कि, या, वा, अथवा, -पनि-पनि, कि-कि-, न-न-, नभए, नत्र, होइन भने, किनभने, किनकि, आदि ।)

संयुक्तवाक्य-संयोजक निपातहरू पदवियोग नै गरेर लेख्ने चलन छ ।

ठ. तीव्रता-बोधक - (भन्, ज्यादै, सारै, अभ्र, असाध्यै, प्रशस्त, एकदम, विछट्ट, औधि, चौपट्ट)

तीव्रता-बोधक निपातलाई पनि पदवियोग गरेर लेख्ने चलन छ ।

ड. तीव्रता-पूर्वी- (जति, त्यति, कति, के, कस्ता, यति, त्यति, आदि ।)

तीव्रता-पूर्वी निपातहरू पनि पदवियोग नै गरेर लेख्ने चलन छ ।

ढ. नामानुगामी- (अनुसार, कन, कहाँ, खेर, खेरि, गुना, भैँ, तर्फ, तिर, देखि, निमित्त, द्वारा, नेर, पट्टि, पख, पारि, बित्तिकै, बमोजिम, बाट, बारे, को, मा, भर, भरि, ले, लाई, लागि, सँग, साथ, सरि, सरह, सिवाय, सम्म, सम्मन्, आदि ।)

दाहालले र पोखरेलले नामानुगामी र विभक्तिलाई पनि व्याकरणात्मक निपात मानेका छन् । नामानुगामी निपात प्रायः पदयोग नै गरेर लेख्ने चलन छ, तर निपात भएकाले नामानुगामीलाई पनि छुट्याएर लेख्नुपर्ने हो । जिवकीले दिएको परिभाषा भैँ निपातको शाब्दिक अर्थ हुँदैन, व्याकरणात्मक र संरचनात्मक अर्थ मात्र हुन्छ । उनले निपातको स्थान शब्दकोशमा

हुँदैन र निपातको सङ्ख्या थोरै हुन्छ भनेका छन् अनि निपातको अर्थ परिस्थितिअनुसार फरकफरक हुन्छ भनेका छन् । यी सबै गुण नामानुगामी निपातमा छन् । त्यसैले दाहाल र पोखरेलले भनेझैं नामानुगामी निपात नै हुन् ।

ण. निरर्थक- चाइने

निरर्थक निपात 'चाइने' पदवियोग नै गरेर लेख्ने चलन छ ।

त. वाक्य-विशेषक- (अकस्मात्, सके, बरु, शायद, अचानक, उप्रान्त, साँचि, मानौं, जस्तै, भनूँ, भने, आदि ।)

वाक्य-विशेषक निपातमा 'जस्तो' बाहेक सबै निपात पदवियोग गरेर लेखिन्छ, तर 'जस्तो' पदयोग हुँदैन भनेर नेकशुलेले नियम दिएको छ । नेवृशको प्रकाशकीयमा चाहिँ 'जस्तो' लाई जोडेर लेखिएको छ, जस्तै :

। प्राप्तजस्तै (पृ ११), संस्कृतजस्तो (पृ ११), परेसानजस्ता (पृ १६), किन्ने जस्तो (पृ ११)

थ. नामानुगामीवत् क्रियाविशेषण

अ) स्थानवाचक- (भिन्न, बाहिर, माथि, मुनि, उँधो, उँभो, मुन्तिर, मास्तिर, तल्लिर, अघिल्लिर, पछिल्लिर, वारि, पारि, वरतिर, परतिर, अघि, पछि, आदि ।)

स्थानवाचक निपातलाई हेमराज पण्डितले देशवाचक अव्यय भन्ने नाम दिएका छन् (३६३) । यसलाई पदयोग गरेर लेख्ने चलन छ । नियमअनुसार लेख्ने हो भने, निपात पदयोग नगर्नुपर्ने हो । पण्डितले पनि अव्यय भनेका हुनाले अव्यय पदयोग नहुनुपर्ने हो, तर नियम पालना गरेको देखिँदैन । सबै निपातलाई छुट्याएर एउटै नियमअनुसार लेखिँदैन ।

आ) कालवाचक- (अघि, पछि, अगाडि, तिर, तर्फ, पट्टि, साथै, साथसाथै, सामु, सामुन्ने, आमने-साम्ने, बीच, माझ, मध्ये, सँगै, सँगसँगै, बाहेक, आदि)

कालवाचक निपात सधैं पदयोग गरेर मात्र लेख्ने चलन छ र हेमराज पण्डितले पनि यसलाई कालवाचक अव्यय भनेका छन् । यसमध्ये 'साथै', 'साथसाथै', 'आम्ने साम्ने', 'सँगै' र 'सँगसँगै' जस्ता निपात चाहिँ वाक्यमा सधैं पदयोग गरिँदैनन् ।

इ) अन्य- (उप्रान्त, मार्फत, बापत, नजिक, अगल-बगल, पिच्छे, पहिले, लाई भनेर, लाई छाडेर, लाई मिलाएर, लाई, भएर, भन्दा, ले गर्दा, आदि ।)

अन्य निपातमा 'उप्रान्त', 'मार्फत', 'बापत', 'नजिक', 'पिच्छे', 'लाई', 'भएर', 'भन्दा', आदि पदयोग गरेर नै लेख्ने चलन छ ।

ज्विकीले दिएका परिभाषा भैं यी माथिका निपातका किसिममा परेपनि यी निपातलाई नेपाली लेखाइमा एउटै व्यवहार गरिंदैन ।

पन्ध्रौं शताब्दी अर्थात् (मलयवमको अभिलेख १४४६) देखि 'ए' कृदन्तपछि नेपालीमा निपातलाई थपेर (पदयोग गरेर) लेख्ने र वाक्य विस्तार गर्ने परम्परा नै सुरु भएको देखिन्छ (हेर्नु विदुर चालिसे २०६३) । माधवप्रसाद पोखरेलका भनाइअनुसार 'ए' कृदन्तपछाडि निपात जोडेर वाक्य विस्तार गर्ने चलन हिन्दी आदि अरू भारतीय आर्य भाषामा पाइंदैन । यो नेपाली भाषाको मौलिक विशेषता हो ।

यसरी 'ए' कृदन्तपछि सबै निपात पदयोग गरेर लेखिन्छ, तर निपातको स्पष्ट नियम कसैले नदिएकाले गर्दा निपात लेखाइमा एकरूपता छैन, जस्तै : 'भएतापनि' भन्ने पदमा 'हुनु' वा 'भए' क्रिया हो, 'तापनि' निपात पदयोग भएर 'भएतापनि' भन्ने पदावली बन्छ, जस्तै :

-) भए पनि (बन्धु, २०५८ : २८)
-) भएतापनि, भए तापनि, थिए ता पनि (गौतम, २०५९ : ४७)

'भएतापनि' लेख्ता कुनै लेखकले 'भए तापनि' लेख्छन् भने, कुनै लेखकले 'भएता पनि' लेखेको देखिन्छ । हुन त 'गएर' जस्तो पद पनि छ, जहाँ 'गए' पदमा 'र' निपात जोडिएर 'गएर' पद बन्यो । यसबाट के बुझिन्छ भने, 'भएतापनि' बाट 'तापनि' निपातलाई मात्र छुट्याएर लेख्न सकिन्छ भने, 'गएर' पदबाट 'गए' मात्र लेखेर 'र' निपातलाई छुट्याएर लेख्नै सकिंदैन, किनभने दोस्रो अध्यायमा दिइएका सैद्धान्तिक आधारमा 'गएर' एउटै पद मात्र ठहर्छ, दुइटै पद ठहर्दैन ।

नेकशुलेले निपातलाई छुट्याएर लेख्ने नियम दिएको छ, जस्तै :

-) राम जस्तो, राम मात्र, तर पनि, भयो भने, आदि ।

त्यस्तै अनेशिनिले पनि निपातलाई पदवियोग गर्ने नियम दिएको छ, जस्तै :

-) राम नै, ऊ त, यो चाहिँ, आदि ।

५.१.२.१ चाहिँ

'चाहिँ, जस्तो, भैं, मात्र' आदि निपातलाई अन्य निपातलाई भन्दा बेग्लै किसिमको व्यवहार गरेर दुई खालको प्रयोग गरिन्छ । त्यसैले यिनलाई बेग्लै बेग्लै शीर्षक दिइएको छ ।

नेवृशले निपात जोडिंदैन भन्ने नियम दिएको छ, तर त्यसै नियमको अगाडि प्रकाशकीयमा माधवप्रसाद घिमिरेले 'चाहिँ' निपातलाई जोडेका छन्, जस्तै :

) कोशचाहिँ (पृ १२), प्रयासचाहिँ (पृ १६)

निपातलाई पदवियोग गरिन्छ भन्ने नियम अनेशनिमा दिइएको छ, जस्तै :

) यो चाहिँ

अन्य लेखकले पनि 'चाहिँ' निपातलाई कहीं पदयोग र कहीं पदवियोग गरेको पाइन्छ, जस्तै :

) एउटाचाहिँ, अर्कोचाहिँ, अगिल्लोचाहिँ, पछिल्लोचाहिँ (सिग्दाल, २०५५ : ८९)

) काव्यशास्त्रलेचाहिँ (त्रिपाठी, २०३० : ५५), विकासअन्तर्गत चाहिँ (त्रिपाठी, ऐ पृ ५८), अभिज्ञान चाहिँ (त्रिपाठी, ऐ पृ ५९)

) भूमिकाचाहिँ (शर्मा र बराल, २०५२ : ८), संस्कृत चाहिँ (शर्मा र बराल, ऐ पृ २३)

) नामचाहिँ (गौतम, २०५९ : ११)

) सम्भनाचाहिँ (अवस्थी र भण्डारी, नयाँ नेपाली शृङ्खला-४, पृ ६)

) लिपिचिह्नचाहिँ (अधिकारी, २०६२ : २६), उच्चारण चाहिँ (अधिकारी, ऐ पृ २६)

यहाँ पहिलो उदाहरणमा एउटै लेखकको लेखनमा पनि एकरूपता छैन । विभक्तिपछाडि अरू शब्द जोडेर लेखिँदैन भन्ने नियमको अपवादका रूपमा 'ले' विभक्तिपछाडि 'चाहिँ' जोडिएको छ । दोस्रामा समास भएको शब्दको पछाडि 'चाहिँ' निपातलाई पदवियोग गरिएको छ । तेस्रो उदाहरणमा 'अभिज्ञान चाहिँ' लेख्ता 'चाहिँ' निपातलाई पदवियोग नै गरिएको छ र लेखनमा नियमको अभाव भल्कन्छ ।

पदयोग र पदवियोगकै बारेमा लेख्ने हेमाङ्गराज अधिकारीले समेत आफ्नै नियमको पालना गरेको देखिँदैन, जस्तै :

) लिपिचिह्नचाहिँ (अधिकारी, २०६२ : २६)

) उच्चारण चाहिँ (पूर्ववत्, पृ २६)

५.१.२.२ जस्तो, जस्तै

'नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने' ले 'जस्तो' निपातलाई पदवियोग हुन्छ भन्ने नियम दिएको छ, जस्तै :

) राम जस्तो

नेकशुलेमा पदवियोग गर्ने नियम दिए तापनि नियमको पालन भने, ठीकसँग भएको देखिँदैन । 'ए' कृदन्तपछि कति लेखकले 'जस्तो, जस्तै' शब्द जोडेका छन्, जस्तै :

-) भएजस्तै (बन्धु २०५८ : ७५)
-) गरेजस्तै (पोखरेल २०५७ : ४७)
-) वेश्यावृत्तिजस्ता (गौतम २०५५ : ७)
-) शिविर सञ्चालनजस्ता (गोरखापत्र, २०६३, १४ माघ, पृ १०, क. १)

यी माथिका उदाहरणमा 'शिविर' र 'सञ्चालन' समास भएको हो । यहाँ पदयोग हुनुपर्ने ठाउँमा पदवियोग गरिएको छ भने, पदवियोग हुनुपर्ने 'जस्ता' शब्दलाई चाहिँ पदयोग गरिएको छ ।

नेबृशले 'जस्तो' शब्द पदयोग गर्ने कि पदवियोग गर्ने भन्ने नियम चाहिँ दिएको छैन, तर निपातलाई नेबृशले पदवियोग गर्ने नियम दिएको छ । त्यस्तै नेबृशको प्रकाशकीयमा 'जस्तै' लाई पदयोग गरेको पाइन्छ । अर्कातिर 'जस्तो' पदयोग हुँदैन भनेर नेकशुलेको सम्पादकीयमा दिइएको छ, तर नेबृशको प्रकाशकीयमा 'जस्तो, जस्तै' लाई जोडिएको छ, जस्तै :

-) प्राप्तिजस्तै (पृ ११), संस्कृतजस्तो (पृ ११), किन्ने जस्तो (पृ ११)

यसरी एउटा खास नियमको अभावले गर्दा लेखकलाई अष्टचारो परेको महसुस हुन्छ ।

५.१.२.३ भैं

नेपाली वर्णविन्यासमा 'भैं' निपातलाई 'ए' कृदन्तपछि पदयोग गर्ने चलन छ । 'ए' कृदन्तसँग 'भैं' आए जोड्नुपर्ने र नामपछाडि 'भैं' आए नजोड्नु पर्ने हो । अङ्ग्रेजी, संस्कृत, हिन्दी सबै भाषामा 'भैं' को पर्यायवाची शब्दलाई पदवियोग गरेर लेख्ने चलन छ, तर नेपालीमा 'भैं' लाई मनपरी जोडेको पनि पाइन्छ, जस्तै :

-) गरिरहेका छन्भैं (त्रिपाठी २०३० : ५५)
-) युलिसिसभैं (गौतम २०५५ : ४६)
-) लेखे भैं (चन्द्रिका १९६९ : १५३)
-) सङ्केतार्थभैं (सिग्दाल, २०५५ : ९२)

माथिको पहिलो उदाहरणमा 'छन्' क्रियापछि 'भैं' जोडिएको छ भने, दोस्रो उदाहरणमा नामपछाडि 'भैं' जोडिएको छ ।

-) भएभैं (पोखरेल २०५७ : ४)

॥ भेटेभैँ (गौतम २०५५ : ४७)

५.१.२.४ मात्र

ज्वकी (हेनू १२.१) ले दिएका परिभाषाअनुसार 'मात्र' पनि एउटा निपात हो, यसलाई पदयोग गरेर लेखिन्छ, तर यसको लेखाइमा पनि एउटै लेखकको लेखनमा एकरूपता पाइँदैन । 'मात्र' निपातलाई अनावश्यक रूपमा नियमविनै पदयोग गरेर लेखिन्छ, तर यसको लेखाइमा पनि एउटै लेखको लेखनमा समेत एकरूपता नपाइनु स्वाभाविक हो, जस्तै:

॥ निमित्त मात्र (गौतम, २०५९ : १७), गएरमात्र (गौतम, ऐ पृ १३)
॥ स्वर मात्र (शर्मा, २०५१ : १११)

'गएरमात्र' भन्ने पदमा 'मात्र' निपात पदयोग नहुनुपर्ने हो, तर यहाँ पदयोग गरिएको छ । त्यसमा पनि 'जानु' धातुमा 'गए' भूतकाल भयो र 'गए' भन्ने पदमा 'र' निपात पदयोग भएको छ । यसरी लेखकले निपातपछि निपात नै पदयोग गरेर लेखेका छन् ।

॥ सम्पादकमात्र (गौतम, २०५९ : १६), त्यतिमात्र (गौतम, ऐ पृ १८)
॥ विधिमात्रै (त्रिपाठी, २०३० : ५५), माध्यममात्रै (त्रिपाठी, ऐ पृ ५५)

५.१.२.५ हरू

सोमनाथ सिग्दालले 'हरू' को विषयमा यसरी लेखेका छन् :

“टि-१ 'हरू' प्रत्यय सबैमा विकल्पले हुने भए पनि अरू शब्दहरू अनेकार्थी हो भनी छुट्टिने भएमा 'हरू' नजोडे पनि हुन्छ, स्पष्ट गर्न जोडे पनि हुन्छ ; नछुट्टिने भएमा भने सो बुझाउने 'हरू' प्रत्यय जोडेरै प्रयोग पनि गर्न उचित हुन्छ ।” (२०५५ : २५)

सिग्दालले 'हरू' शब्दलाई प्रत्यय नै मानेका छन् ।

हेमराज पण्डितले 'हरू' लाई वचनको प्रत्यय भनेका छन् र अङ्ग्रेजी भाषामा भैँ वेग्लै अव्यय शब्द हुन् ; शब्दका रूपकै अव्यय होइन भनेका छन् (१९६९ : ७८)

'हरू' एउटा स्वतन्त्र शब्द हो, तर प्रत्यय भैँ ठानेर 'हरू' सधैँ पदयोग गरेर मात्र लेखिन्छ, जस्तै :

॥ कामहरू, मामाहरू, आदि ।

बल्लभमणि दाहाल (१९७४ इ) का अनुसार 'हरू' शब्द बेग्लै किसिमको नामयोगी हो । विभक्ति छुट्याएर लेख्ने मुकुन्द शरण उपाध्याय (२०५७) ले पनि 'हरू' लाई भने छुट्याउन सकेका छैनन्, जस्तै :

) व्याकरणहरू, अव्ययहरू, पुस्तकहरू (पृ ३१)

'हरू' एउटा स्वतन्त्र शब्द भएकाले गर्दा 'हरू' लाई पदवियोग गरेर लेख्ना राम्रो हुन्छ । हिन्दी भाषामा पनि 'हरू' को पर्यायवाची शब्द 'लोग' पदवियोग गरेरै लेखिन्छ पदयोग गरेर लेख्ने कारण देखिँदैन ।

५.१.२.६ किनभने

'किन' र 'भने' दुई बेग्लाबेग्लै शब्द हुन् । 'किन' र 'भने' लाई सधैं पदयोग गरेर मात्र लेख्ने चलन छ, तर किनभने दुवै स्वतन्त्र शब्द भएकाले किन र भनेलाई जोड्नुपर्ने देखिँदैन । पदयोग र पदवियोगका बारेमा लेख्ने मुकुन्द शरण उपाध्यायले पनि किन र भनेलाई बेग्लाबेग्लै शब्द मान्छन् र त्यसैले उनले छुट्याएर लेखेका छन्, जस्तै :

) किन भने (२०५७ : ३१)

व्याकरणकारहरूले 'किन' र 'भने' लाई एउटै शब्द मानेकाले एउटै डिकोमुनि लेख्ने नियम दिएका छन् । त्यस्तै एउटै परिस्थितिमा आउने 'हो भने', 'हुन्छ भने' जस्ता शब्दलाई भने एउटै डिकोमुनि एउटै नियमअनुसार लेख्ने चलन छैन ।

'किन' र 'भने' स्वतन्त्र शब्द छुट्याछुट्टै लेखिन्छ भन्ने नियम भित्र पर्दछ ।

५.२ नामयोगी

'नामयोगी' शब्द सबभन्दा पहिले प्रयोग गर्ने व्यक्ति सोमनाथ शर्मा (१९७६ : १६१) हुन् । नामयोगीलाई हेमराज पण्डितले 'शब्दयोगी' भनेका छन् र यसरी परिभाषा गरेका छन् ।

“जुन अव्यय शब्द अर्को शब्दमा नजोडी एकलै प्रयोग गरेमा केही अर्थ पनि बुझाउनु शक्तैनन्, अर्को नामहरू संग जोडिई प्रयोग गरेमा विभक्ति प्रत्यय जोडे भै भई विशेष अर्थ बुझाउन्छन्, त्यस्ता अव्ययलाई शब्द संग योग भएर मात्र प्रयोग हुने हुनाले शब्दयोगी-अव्यय भन्दछन्, जस्तै :

'खेरि, खेर, हुँदि, हुँदो, पख, पिछे, भर, भरि, तिर, तर्फ, पट्टि, सम्म, तक, तलक, पटक, पल्ट, बाजी, चाँटि, इत्यादि शब्द खालि प्रयोग गरेमा केही अर्थ पनि स्पष्ट गरी बुझाउने नशक्ने जाँदा-खेरि, गरे-

हुँदि, त्यता-हुँदो, बेहान-पख, मानिस-पिछे, ताला-भर, भांडो-भरि, घर-तिर, पूर्व-तर्फ, बात्रां-पट्टि, त्यहां-सम्म, जहां-तक, दोस्रो-बाजि, हजार-चोटि' (चन्द्रिका, पृ ३५५). ”

पण्डितका परिभाषाअनुसार 'शब्दयोगी' भनेको अव्यय हो र यो अर्को शब्दसँग नजोडिई एकलै प्रयोग भए, यसले केही पनि अर्थ बुझाउन सक्तैन । अर्को नामसँग जोडिएर प्रयोग भएमा विभक्तिले प्रत्यय जोडेभै विशेष अर्थ बुझाउँछन् र त्यस्ता अव्यय शब्दसँग पदयोग भएर मात्र वाक्यमा प्रयोग हुने हुनाले यसलाई शब्दयोगी भन्छन् ।

माधवप्रसाद पोखरेल (व्यक्तिगत कुराकानी) का अनुसार नामयोगीहरू नामका पछाडि मात्र जोडिँदैनन्, क्रिया अनि क्रिया विशेषणका पछाडि पनि जोडिन्छन्, त्यसकारण यसलाई पण्डितले भनेभै शब्दयोगी नै भन्नु सुहाउँदो देखिन्छ ।

हेमराज पण्डितको सिको गरेर नेकशुलेले पनि नामयोगीलाई पदयोग गर्ने नियम दिएको छ, जस्तै :

) घरभित्रबाट, रामभन्दा, रामपछि, घरअगाडि, घरमाथि, रूखमनि, भित्तापट्टि, ऐनबमोजिम, कामबिना, गरेपछि, भनाइअनुसार, आदि ।

त्यस्तै अनेशानि (२०३४, २०४६) ले पनि नामयोगीलाई पदयोग नै गर्ने नियम दिएको छ, जस्तै :

) त्यसपछि, देब्रेपट्टि, यसबाहेक, छानामास्तिर ।

नेवृश (२०४०) ले पनि नामयोगीलाई पदयोग नै गरेर लेख्ने नियम दिएको छ, तर नेकशुले (१९९०), अनेशानि (२०३४-२०४६) र नेवृश तीनै ओटाले विभक्तिपछि आउने नामयोगीलाई भने, पदवियोग गर्ने नियम दिएका छन्, जस्तै :

) रामको पछि, घरदेखि बाहिर, त्यसभन्दा बाहेक, घरको वारेमा, आजदेखि उप्रान्त, आदि ।

हेमराज पण्डित (१९६९) ले नामयोगीलाई पदयोग गर्ने नियम दिएका भए तापनि आफ्नै प्रयोगमा भने, पदवियोग गरेर लेखेका अनेक उदाहरण उनका किताबमा पाइन्छन्, जस्तै :

) नामहरू संग (पृ ३५५), दुइ भन्दा बढ्ता (पृ ३७२), अधिल्लो पटकको (पृ ३७२), भए पछि (पृ ३९८), व्यवहार अनुसार (पृ ३९८), समुदाय भन्दा (पृ ३९८), शब्द सँग (पृ ३९८), अर्थ अनुसार (पृ ४००)

यसबाट के बुझिन्छ भने, पण्डित पनि नामयोगीहरूमा पदवियोग नै हुनुपर्छ भन्ने व्यवहारका पक्षधर देखिन्छन् ।

पण्डितको भनाइअनुसार देशवाचक शब्दयोगी तिर, पट्टि, सम्म, देखि, देखिन, बाट, नेर, इत्यादि शब्दयोगी जोडेर बनेका पनि हुन्छन्, तर यसमा पनि सबै शब्दयोगीमा जोडिने नियम छैन । त्यस्तै व्यवहारअनुसार कुनैकुनै शब्दयोगी दोहोरो तेहरो पनि पदयोग हुन सक्छ भनेका छन् । पण्डितले शब्दयोगी (नामयोगी) हरूलाई पदयोग भन्दा पदवियोग नै गरेको बढ्ता पाइन्छ ।

विभक्तिपछि आउने नामयोगी पदवियोग गरेर लेख्ने चलनबाट के बुझिन्छ भने, नामयोगी स्वतन्त्र पद हो, प्रत्यय होइन, त्यसैले नामयोगीलाई जोडेरै लेखिरहनुपर्दैन, हेमराजकै सिको गरेर पदवियोग गरे हुन्छ । यसबाट नेपाली वर्णविन्यासमा चन्द्रिका व्याकरण भन्दा अगाडि नामयोगी जोड्ने चलन रहेनछ भन्ने पनि बुझिन्छ ।

नामयोगी र विभक्ति नाउँ भएका निपातहरू नेपालीमा खालि नामपछाडि मात्र नजोडिएर विशेषण र क्रियाविशेषणपछाडि पनि जोडिन्छन् अनि नाम बेगरका त्यस्ता शब्दहरू धातुबाट व्युत्पन्न किसिमकिसिमका कृदन्त पनि हुन सक्छन्, जस्तै :

खानाले, खानलाई, खानेले, खाँदामा, खाएको, खाएकाले, खाएपछि, खाएदेखि, खाएबाट, खाएमाथि, खाएभन्दा, आदि ।

कृदन्तपछि निपात पदयोग गरेर लेख्ने चलन छ, तर सबै कृदन्तपछि निपातलाई जोडेर लेखिँदैन । कृदन्तपछि आएका निम्नलिखित दुई प्रकारका शब्दपछाडि नामयोगी (निपात) हरूलाई समान व्यवहार गर्ने कि फरक व्यवहार गर्ने भन्ने समस्या पनि देखा पर्छ :

खानुजस्तो, खाएजस्तो, खानेजस्तो, खानजस्तो, खाएको जस्तो, खाँदा जस्तो, खाँदै जस्तो, आदि ।

बल्लभमणि दाहाल (१९७४ इ) र माधवप्रसाद पोखरेल (२०५६) का अनुसार नामयोगी परस्थानिक वा नामानुगामी आदि हुन् :

क. नामानुगामी (अनुसार, कन, कहाँ, खेर, खेरि, गुना, भैं, तर्फ, तिर, देखि, निम्ति, द्वारा, नेर, पट्टि, पख, पारि, बित्तिक्कै, बमोजिम, बाट, बारे, को, मा, भर, भरि, ले, लाई, लागि, सँग, साथ, सरि, सरह, सिवाह, सम्म, सम्मन), आदि ।

ख. नामानुगामीवत् क्रियाविशेषण (क्रियायोगी)

अ) स्थानवाचक - (भिन्न, बाहिर, माथि, मुनि, उँधो, उँभो, मुन्तिर, मास्तिर, अघिल्लिर, पछिल्लिर, वारि, पारि, वरतिर, परतिर, अघि, पछि, आदि ।)

आ) कालवाचक - (अघि, पछि, अगाडि, पछाडि, तिर, तर्फ, पट्टि, साथै, साथसाथै, सामु, सामुन्ने, आम्ने-साम्ने, बीचमाभ, मध्ये, सँगै, सँगसँगै, बाहेक, आदि ।)

इ) अन्य - (उप्रान्त, मार्फत, बापत, नजिक, अगल-बगल, पिच्छे, पहिले, लाई, भनेर, लागि, छोडे, लाई, मिलाए, भए, भन्दा, लेगर्दा, आदि ।)

ग. व्याकरणात्मक निपात

- अ) विभक्ति - (कन, देखि, निम्ति, द्वारा, बाट, को, मा, ले, लाई, लागि, सँग, आदि ।)
आ) वचनबोधक - (हरू)
इ) आदरार्थी - (जी, ज्यू)

नामयोगी जोडेर मात्र लेखिने भए विभक्तिपछाडि आउने नामयोगी पनि जोडेर मात्र लेखिनुपर्ने हो, तर कहिल्यै जोडेर लेखिदैन, जस्तै :

-) बेन्फेका अनुसार (बन्धु, २०५८ : ६१)
) व्यक्तिका निम्ति (बन्धु, २०५८ : १६२)

त्यसैगरी विभक्ति भै नामयोगी वा परस्थानिक पनि जोडेर लेख्ने चलन छ, जस्तै :

) संस्कृतिअन्तर्गत (बन्धु, २०५८ : १६), लोकवार्ताभन्दा (बन्धु, ऐ पृ ३१)
पूर्वपदसँग नामानुगामी वा परस्थानिक शब्द जोडेर लेख्ने चलन भए तापनि यसमा पनि कुनै निश्चित नियम छैन । यसमा पनि संस्कृत वर्णविन्यास, अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभाव र सौन्दर्य पक्षलाई ध्यान दिइन्छ ।

एउटा डिकोभिन्न राख्न सकिने शब्दलाई एकपद भनिन्छ र सो पदलाई नेपाली वर्णविन्यासमा विभक्तिहरूले र नामयोगीहरूले जोड्ने चलन छ । नामयोगी जोडेर लेखिन्छ भन्ने नियममा निम्नलिखित उदाहरणमा नामयोगी जोडिएको छैन, जस्तै :

-) छानाको माथि, छानामाथिको
) व्यवहार अनुसार (पण्डित, २०४२ : ४३८)
) निन्दितसम्बन्धी (पण्डित, २०४२ : ४३९)
) पूर्व तर्फको (पण्डित, २०४२ : ३५८)

माथिको पहिलो उदाहरणमा विभक्ति जोडिएर नामयोगी छुट्टिएको छ र अर्कोमा विभक्ति नाम र नामयोगीको साझा रूपमा आएको छ । त्यसकारण विभक्तिले छुट्ट्याउँदा पनि एकै स्वतन्त्र रूपमा नामयोगी उभिन सक्ने देखिन्छ ।

तारानाथ सर्मा र कृष्ण गौतमले पनि नामयोगीलाई पदवियोग गरेका छन्, जस्तै :

-) जन्मनु भन्दा अघिको (सर्मा, २०५१ : १०), एक साल पछि (सर्मा, ऐ पृ ११)
) भए पछि (गौतम, २०५९ : ११९), तीस भन्दा ज्यादा (गौतम, ऐ पृ ११)

यी दुवै उदाहरणमा नामयोगी छुट्याइएको छ र अर्थमा फरक छैन । नामयोगी जोड्ने नियम छ, तर दुईवटा शब्द अर्थात विभक्ति पछाडि आएको नामयोगीलाई छुट्याएर लेख्ने चलन छ, जस्तै:

) घरबाहिर, घरको बाहिर, आदि ।

नेपाली भाषाका वरिष्ठ लेखकहरूका लेखाइमा समेत एउटै नामयोगी पनि एउटै परिस्थितिमा आउँदा पनि कहीं पदयोग र कहीं पदवियोग गरेको पाइन्छ, जस्तै:

) शान्त मध्ये (गौतम, २०५९ : १६), छोरामध्ये (गौतम ऐ पृ १६), निमित्त मात्र (गौतम, ऐ पृ १७), गएरमात्र (गौतम, ऐ पृ १३), सम्पादकमात्र (गौतम, ऐ पृ १६)
) सूचना अनुसार (पोखरेल, २०५७ : ३), भनाइअनुसार (पोखरेल, ऐ पृ ५)
) भनाइ अनुसार (सर्मा, २०५१ : २)

कसैले नामयोगीपछाडि पनि अर्को नामयोगी जोडेर लेख्छन्, जस्तै:

) अरबतिरसमेत (पराजुली, २०४५ : ३९), वातावरणभित्रभन्दा (पराजुली, ऐ पृ ९८), पत्नीतिरभन्दा (पराजुली ऐ पृ १८३)

त्यस्तै कसैकसैले नामयोगीलाई मात्र पदवियोग गरेका पनि छन्, जस्तै:

) सातसाल अघि र त्यस पछि (सर्मा, २०५१ : १११), जन्मनु भन्दा अघिको युग (सर्मा, ऐ पृ १११), दश वर्ष अघिसम्म (सर्मा, ऐ पृ १०)

यहाँ 'भन्दा' लाई पनि र 'अघि' लाई पनि छुट्याइएको छ, तर विभक्तिलाई छुट्याउन सकिएको छैन । त्यस्तै 'दश वर्ष अघिसम्म' भन्ने उदाहरणमा नामयोगी र नामयोगी नै पदयोग गरिएको छ । माथिको उदाहरणमा 'सात' र 'साल' पदयोग गरिएको छ ।

वास्तवमा सबै स्वतन्त्र रूपले अर्थ दिन सक्ने पदहरूमा पदवियोग भएको राम्रो हुन्थ्यो, तर त्रिपाठी (२०४८), पराजुली (२०४५) र उपाध्याय (२०४५) जस्ता अर्का थरी वरिष्ठ लेखकको लेखाइमा पदयोगको नमुना यस्तो छ :

) विकासअन्तर्गत चाहिँ (त्रिपाठी, ऐ पृ ५८), नाट्यशास्त्र अन्तर्गत, (त्रिपाठी, ऐ पृ ६५), रङ्गमञ्चपक्षबाहेक (त्रिपाठी, ऐ पृ ६७), काव्यसंसारभित्र (पराजुली, २०४५ : २५२),

गोरखादरबारभिन्न (पराजुली, ऐ पृ ९७), वातावरणभिन्नभन्दा (पराजुली, ऐ पृ ९८),
अभयमल्लसम्मको (पराजुली, ऐ पृ ३९)

घोडासमेतलाई (उपाध्याय, २०५५ : ४८)

अन्तिम उदाहरणमा नामयोगीपछि नामयोगी नै पदयोग गरिएको छ ।

यी माथिका उदाहरणमा समस्त शब्दकै कारण सबै पदयोग भएका छन् र नामयोगीसम्म एउटै पद मानेर जोडिएको छ । यसरी कहाँदेखि कहाँसम्म पदयोग गर्ने र अर्को शब्द थपिए मनपरी पदवियोग गर्ने प्रचलनले गर्दा पदयोग र पदवियोगमा समस्या देखिएको छ ।

५.३ विभक्ति

हेमराज पण्डित (२०४२) ले विभक्तिका बारेमा यसरी लेखेका छन् :

“वाक्य भिन्नका नाम आदि शब्दमा ‘ले, लाई, देखि, को, मा’ इत्यादि प्रत्यय जोडेर रूप बनाउँदा त्यो शब्दको अर्को शब्दसँग सम्बन्ध बुझिन्छ, यस्तै सबै शब्दको कहींकहीं सम्बन्ध बुझिई ती सबै पद आफूसमा मिलेर जंमा एक अर्थ पूरा बुझाउँछन्।” (प्रकरण १२५, पृ ५३)

“एकवाक्य भित्र परेको एक शब्दको अर्को शब्द संग सम्बन्ध (मेल) देखाउँदा शब्दमा जो प्रत्यय जोडिन्छ त्यसलाई विभक्ति भन्दछन्।” (प्रकरण १२६ पृ ५३)

पण्डितले संस्कृतका विभक्ति प्रत्यय हुन्, तर नेपालीका विभक्ति संस्कृतका जस्ता प्रत्यय होइनन् भन्ने जान्दाजान्दै पनि नेपालीमा विभक्तिलाई पदयोग गर्ने चलन चलाइदिए । उनले भनेका छन् :

“विभक्ति-वचनका प्रत्यय भनि मानिएका ‘ले, लाई, हरू’ आदि शब्द पनी (अङ्ग्रेजी भाषामा भैं) बेग्लै अव्यय शब्द हुन् ; शब्दका रूपकै अवयव होइनन्।” (पृ ७८)

“हामी सबैको मूल भाषा संस्कृतै हुनाले अरू सबै अंशमा उसैको अनुरोध राखिने, यस कुरामा पनी उही बमोजीम माने पनी निर्वाह हुन शक्ने हुनाले सातै विभक्ति-प्रत्यय मानी विभक्ति समेतको एक पद मान्नु उचित ठहर्‍याई उही बमोजीम लेखिएको छ ।” (पृ ७८)

विभक्ति पनि विशेष किसिमका नामयोगी निपात हुन् । विभक्तिहरू विशेष किसिमका नामयोगी किन हुन् भने, वाक्यमा नामपछाडि विभक्ति जोडिएपछि विभक्तिले नामलाई विशेष किसिमको कारक दिन्छन् ।

माधवप्रसाद पोखरेल (२०५४ : १४८) का अनुसार विभक्तिको परिभाषा यस्तो छ :

“नामको पछिल्लर वाक्यमा आएका उक्त नामको कारक जनाउने निपातलाई नेपाली व्याकरण-परम्परामा विभक्ति भन्ने चलन छ; जस्तै :

शिव-ले, शिव-लाई, शिव-सित, शिव-सँग, शिव-बाट, शिव-द्वारा, शिव-देखि, शिव-को, शिव-मा ।”

माथिका उदाहरणमा भएको 'ले', 'लाई', 'सित', 'सँग', 'बाट', 'द्वारा', 'देखि', 'को', 'मा' नेपाली विभक्ति हुन् । पोखरेलले भनेभैँ नेपाली विभक्तिहरू नामको पछिल्लिर कारक जनाउन आउँछन् ।

नेपालीमा विभक्तिलाई जोडेर लेख्ने चलन छ । विभक्तिमा पदयोगको यो समस्या संस्कृतका कारणले भएको हो, किनभने संस्कृतमा विभक्ति प्रत्यय भएर आउँछ र त्यस प्रत्ययलाई छुट्याएर लेख्ने मिल्दैन, जस्तै :

। रामसीतालक्ष्मणेभ्यः (राम, सीता र लक्ष्मणलाई), रामः, रामौः, रामाः ।

माथिका उदाहरणमा 'रामः' भन्दा 'अः' यहाँ प्रत्यय आएको छ, त्यो यहाँ विभक्ति हो । यहाँ 'अः' लाई 'राम.' बाट छुट्याउनै सकिँदैन ।

'रामौ' मा 'औ' विभक्ति प्रत्यय हो । यहाँ 'राम' बाट 'औ' लाई छुट्याउनै सकिँदैन ।

नेपाली विभक्तिहरू प्रत्यय होइनन्, नामयोगी अथवा निपात हुन् । विभक्तिहरू नामपछाडि जोडिन्छन्, त्यसकारण विभक्ति एक किसिमका निपात हुन्, किनभने ज्वकीको परिभाषा (हेर्नु ५.१) भैँ विभक्तिले निपातको जस्तै स्वतन्त्र अर्थ दिँदैनन् ।

नेपालीमा विभक्तिहरूपछि विभक्ति जोडिन्छन् र विभक्तिमाला हुन्छन्, नामयोगीपछाडि पनि विभक्ति जोडिन्छन् । विभक्ति पनि विशेष किसिमको नामयोगी हो । पण्डितले विभक्ति कहीं दोहोर्‍याई तेहेर्‍याई समेत प्रयोग हुन्छन् र 'ले, लाई, कन, के, सित, सँग, बाट, महां' इत्यादि विभक्त्यर्थक-अव्यय पनि शब्दयोगी नै हुन् भनेका छन् । (पृ ३५८)

दाहाल (१९७४ इ) का अनुसार विभक्ति निपात हो भने जोडेर लेख्नुपर्दैन ।

व्यक्तिगत रूपमा पण्डितबाट व्याकरण लेखनको थालनी भए तापनि संस्थागत रूपमा भने 'नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने ?' (१९९२) बाट नेपाली वर्णविन्यासको नियम सुरु भएको देखिन्छ ।

'नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने ?' ले 'विभक्तिका बारेमा पदयोग र पदवियोगको नियम यसरी दिएको छ :

। रामले, रामलाई, गरेकोबाट, घरभित्रबाट (इ विभक्ति), आदि ।

'नेकशुले' ले नामपछाडिको विभक्तिका साथै नामयोगीपछिको विभक्ति पनि पदयोग गर्ने नियम दिएको छ । त्यस्तै, 'नेकशुले' ले विभक्तिपछिको नामयोगी र क्रियाविशेषणलाई पदवियोग गर्ने नियम दिएको छ, जस्तै :

१) रामको भन्दा, रामलाई चाहिँ, घरको अगाडि, रूखको मनि, आदि ।

नेपाली वर्णविन्यासमा विभक्तिलाई पदयोग गर्ने चलन पण्डितबाटै सुरु भएको देखिन्छ । 'नेकशुले' ले पण्डितकै नियमको अनुसरण गरेको हो । पछिल्ला व्याकरणकारहरूले पण्डितको नियमलाई नै कडा रूपले पालन गरेको देखिन्छ ।

पण्डितले वा अन्य व्याकरणकारहरूले विभक्ति पदयोग हुन्छ भन्ने नियम त दिए, तर नियमको अपवाद चाहिँ दिएनन् । 'नेकशुले' ले विभक्ति पदयोग गरेर लेखिन्छ भन्ने नियम दिएको छ, तर 'लागि, निम्ति, निमित्त' विभक्ति अन्य नेपाली विभक्ति भैँ हुन्, तर कहिल्यै पदयोग गरेर लेखिँदैन । किन यी विभक्तिलाई पदवियोग गरेर लेखिएको हो, त्यो नियम कुनै पनि व्याकरणकारले कतै पनि दिएका छैनन् । त्यस्तै नेपाली व्याकरणअनुसार 'नो, ना, नी, रो, रा, री' (शर्माले यिनलाई षष्ठी विभक्ति भनेका छन् (२०४९ : २१०)) नेपालीका अन्य विभक्ति भैँ निपात नभएर प्रत्यय हुन् ।

'नेकशुले' ले नामयोगीपछिको विभक्ति पनि पदयोग गर्नुपर्छ भन्ने नियम दिएको छ, जस्तै :

१) घरभित्रबाट, गरेसम्मबाट, आदि ।

'नेकशुले' ले भनेभैँ विभक्तिलाई नामयोगीपछि पनि पदयोग गरेर लेखिन्छ, तर कोष्ठपछि आउने विभक्ति र नामयोगी दुवै पदवियोग गरेर लेखिन्छ । विभक्ति र नामयोगी सधैँ जोडेर मात्र लेखिने हो भने कोष्ठपछाडि आउने विभक्ति र नामयोगीलाई पनि एउटै व्यवहार गर्नुपर्ने हो, तर गरिँदैन ।

बल्लभमणि दाहाल र माधवप्रसाद पाखरेल (पाखरेल, २०५४, १४८) ले नेपाली विभक्ति र नामयोगी दुवैलाई एउटै वर्गमा राखेका छन् र दुवैलाई निपात मानेका छन् ।

'नेकशुले' ले 'ए' प्रत्यय लागेका कृदन्तपछिको विभक्ति र नामयोगी पदयोग गर्ने नियम दिएको छ ।

'नेकशुले' ले दिएको यो नियम भैँ 'ए' कृदन्तपछि विभक्ति, नामयोगी र निपात सबै पदयोग गरेर लेखिन्छ । यसरी पन्ध्रौँ शताब्दीपछि, नेपालीमा 'ए' पछि निपात थपेर थुप्रै वाक्य विस्तार गर्ने परम्पराको थालनी भएको मलयवमको अभिलेखदेखि नै हो भन्ने विदुर चालिसे (२०६३) को अनुसन्धानका आधारमा देखिन्छ । 'ए' पछाडि अन्य शब्द पदयोग गर्ने र वाक्य विस्तार गर्ने परम्परा हिन्दी आदि अरू आर्य भाषामा पाइँदैन । यो नेपाली भाषाको मौलिक परम्परा हो ।

विभक्तिमा पनि कुनै विभक्ति पूर्वपदको पछाडि मात्र जोडिन्छ र कुनै विभक्तिपछि विभक्ति नै पनि जोडिन्छ र विभक्तिमाला बन्छ ।

क. 'ले' विभक्तिको बायाँपट्टि शब्द जोडिन्छ, तर दायाँपट्टि कुनै पनि वर्ण जोडिँदैन, तर तलको उदाहरणमा 'ले' विभक्तिपछि पनि 'चाहिँ' निपातलाई पदयोग गरेर लेखिएको पाइन्छ, जस्तै :

) काव्यशास्त्रलेचाहिँ (त्रिपाठी २०३० : ५५)

ख. 'लाई' विभक्तिको दायाँ र बायाँ दुवैपट्टि पद जोडिन्छ, जस्तै :

) खाजा भाइलाईदेखिबाट बाँड ।

ग. 'देखि' विभक्तिको बायाँपट्टि पनि 'को' विभक्ति जोडिन्छ, जस्तै :

) यो रेखो कहाँदेखिको हो ?

घ. 'देखि' विभक्ति अगाडि पनि पछाडि पनि शब्द जोडिन्छ, जस्तै :

) खाजा भाइलाईदेखिबाट बाँड ।

) कहाँदेखिबाट बाँड्न शुरु गर्ने ?

) केटोदेखिबाट बाँड्न थाल ।

ङ. 'को' विभक्तिको दायाँ र बायाँ दुवैतिर शब्द जोडिन्छन्, जस्तै :

) हरिकोलाई ५ रुपैयाँ, मेरोलाई १० रुपैयाँ ।

) यो सामान रामकोमा छैन ।

) सीताकोबाट चक ल्याएँ, रामकोबाट रुमाल ल्याएँ ।

) महलसम्मकाले (पराजुली, २०४५ : १४७)

यहाँ 'का' विभक्तिपछि पनि 'ले' विभक्ति जोडिएको छ ।

च. 'मा' विभक्ति बायाँपछि शब्द जोडिन्छ भने, दायाँपट्टि पनि जोडिन्छ, जस्तै :

) छोरीमाकी जेठी

छ. 'सँग' विभक्ति बायाँ र दायाँ दुवैपट्टि शब्द जोडिन्छ, जस्तै :

-) भाइसँगको किताब नराम्रो छ ।
-) चक रीतासँगबाट ल्याएको ।
-) आनन्दसँगले खाएको छ ।

ज. 'सित' विभक्तिको पनि दायाँ र बायाँ दुवैतिर जोडिन्छ, जस्तै :

-) मैले रामसितको कलम ल्याएँ ।
-) यो सीतासितबाट ल्याएको हो ।
-) मोजसितले बसेको छ ।

विभक्तिहरू सबै जोडेर लेखिन्छन् भन्ने नियम व्याकरणकारहरू, अनिवार्य शिक्षण निर्देशन र बृहत् नेपाली शब्दकोश आदिले लेखेका भए तापनि 'लागि', 'निमित्त' र 'निमित्त' विभक्ति कहिल्यै पनि जोडेर लेखिँदैनन् । त्यसमा पनि 'लागि' विभक्ति त भन कहिले पनि जोडिँदैन, तर 'लागि' विभक्ति जोडेर लेखिँदैन भन्ने नियम कुनै व्याकरणमा दिइएको छैन र किन जोडेर लेखिँदैन भन्ने नियम पनि कुनै व्याकरणकारले दिएका छैनन् । त्यस्तै अन्य विभक्तिको बायाँपट्टि पदहरू जोडिएपनि पछाडिपट्टि भने सबै विभक्तिमा एउटै नियम छैन, जस्तै :

-) मेरालागि कि मेरा लागि ?, त्यसनिमित्त, जसनिमित्त, आदि ।

यहाँ त पूर्वपद र 'लागि' का बीचमा कुनै अर्को विभक्तिले छेकेको छैन ।

माथिको विवरणअनुसार यसरी विभक्तिमा नै पनि पदयोगसम्बन्धमा एउटै खालका नियम छैनन् । कहीं पदयोग हुन्छ भने, कहीं पदवियोग हुन्छ ।

विभक्तिमा पदयोग नै हुन्छ भन्ने नियमका अपवादमा निम्नलिखित उदाहरण अधि सार्न सकिन्छ :

-) ज्ञानेन्द्र (श्री ५) ले, त्रि.वि.को, श्री ५ ले, 'जिविस' को, 'नेवृश' मा, रू.५ को, आदि ।

यी माथिका उदाहरणहरूमा भैं कोष्ठभित्रका शब्दसँग विभक्ति जोडेर लेखिँदैन र अड्कपछाडि आउने विभक्ति पनि पदवियोग गरेर लेखिन्छ । यसरी कोष्ठपछि र अड्कपछि विभक्ति पदवियोग गरेर लेखिन्छ भने, नेपाली विभक्ति संस्कृत विभक्ति भैं प्रत्यय नभई स्वतन्त्र निपात शब्द हुन् भन्ने बुझिन्छ । संस्कृतका विभक्ति चाहिँ प्रत्यय हुनाले यसरी छुट्याउन सकिँदैन । 'रो, रा, री, नो, ना, नी' जस्ता सम्बन्ध कारक जनाउने प्रत्यय (त्यसैले यी विभक्तिलाई यिनीहरूभन्दा अघिल्लो घटक वा प्रातिपदिकबाट केहीले पनि छुट्याउन सक्तैनन् ।) लाई पनि र 'ले, लाई, देखि, बाट, लागि, सित, सँग, को, का, की, मा' जस्ता स्वतन्त्र निपात शब्द (त्यसैले अघिल्लो पद र यी विभक्तिहरूका बीचमा केही शब्द छिराउन सकिन्छ ।) लाई

पनि नेपाली व्याकरणमा 'विभक्ति' भन्ने एउटै नाम दिइएको हुनाले पनि 'विभक्ति' शब्दले नेपाली व्याकरणका पाठकहरूलाई एक किसिमको अन्योल उब्जाएको छ । हेमराज पण्डित (१९६९ प्रकरण ३९८, ४०१ पृ ७८, पृ ३५८) ले पनि नेपाली विभक्तिलाई प्रत्यय नभएर शब्दयोगी (छुट्टै निपात शब्द) हुन् भन्ने लेखेका छन् भने अर्कातिर विभक्तिलाई प्रत्यय मान्ने धारणा गलत हो भन्ने कुराको सङ्केत पनि दिएका छन् । यो सबै जान्दाजान्दै पनि र वाक्यमा सबै पदहरू छुट्टाछुट्टै लेख्नुपर्छ भन्ने कुरो मान्दामान्दै पनि र आफूले धेरै ठाउँमा विभक्ति र नामयोगी परस्थानिकलाई छुट्ट्याएरै लेख्ता पनि नेपाली व्याकरण परम्परामा विभक्ति जोडेर लेख्ने परम्पराको थालनी गर्ने चाहिँ हेमराज नै हुन् । यस कुरालाई ध्यानमा राख्ता पनि नेपाली विभक्ति पदवियोग नै गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

मुकुन्द शरण उपाध्यायले विभक्तिलाई छुट्ट्याएर लेख्नुपर्छ भन्ने भिन्दै धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । उपाध्यायका भनाइमा एकाक्षरी शब्दमा लेखाइमा केही बाधा पर्दैन, अर्थबोधमा मात्र बाधा पर्छ, जस्तै :

) भाले माले गाई बेच्यो ।

यस वाक्यमा अर्थबोधमा बाधा छ । 'भा' थर भएको मान्छेले माले नाम भएको गाई बेच्यो भनेको हो कि, खास गाई होइन भालेमाले गाई बेच्यो । भन्न खोजेको हो, बुझ्न गाह्रो हुन्छ । अनेकाक्षरीमा भने लेखाइमा पनि र अर्थबोधमा पनि समस्या पर्छ । मुकुन्द शरण उपाध्यायले अनेकाक्षरी शब्दमा लेखाइमा पनि र अर्थबोधमा पनि समस्या हुन्छ भनेका छन्, जस्तै :

) बलभद्रप्रसादअनुसारको

मुकुन्द शरण उपाध्यायका भनाइमा (व्यक्तिगत कुराकानी) चन्द्रिका, मध्यचन्द्रिका भन्दा अगाडि विभक्ति जोडेर पनि लेखिन्थ्यो र नजोडी पनि लेखिन्थ्यो । ऐटनको र जयपृथ्वीबहादुरको व्याकरणमा धेरैजसो ठाउँमा विभक्ति नजोडेको र कतैकतै मात्र जोडेको पाइन्छ । गोरखापत्रको अङ्क एकदेखि लगभग सातसय अङ्कसम्म विभक्ति जोडिएको छैन । हाम्रो नेपाली परम्परामा विभक्ति जोड्ने चलन 'चन्द्रिका' र 'मध्यचन्द्रिका' पछि आएको हो । शब्दकोशमा विभक्ति लागेका शब्द पाइँदैनन् । विदेशीहरूले शब्दकोश पल्टाउँदा खोजेको शब्द नभेटाउँदा अचम्म पर्दछन् । त्यसकारण पनि विभक्तिलाई नजोड्नु नै उपयुक्त देखिन्छ ।

मुकुन्द शरण उपाध्याय (२०५७) ले विभक्तिलाई यसरी प्रयोग गरेका छन्, जस्तै :

) वर्णविन्यास का क्षेत्र मा, आदि ।

) हामलाई, एसमा, उनका, तिमलाई, हामले, आदि ।

यहाँ उनले सार्वनामिक शब्दमा भने, विभक्तिलाई पदयोग नै गरेर लेख्ने नियम दिएका छन् । यसरी उनले विभक्तिको दोहोरो नियम दिएका छन् । वास्तवमा उनले पदवियोगको मात्र पक्ष लिएका भए राम्रो हुन्थ्यो ।

मदन पुरस्कार पुस्तकालयमा तयार भएको नेपाली अनलाइन शब्दकोश जुन पाठभण्डारबाट विकास गरियो, त्यहाँ सबै निपात, नामयोगी र विभक्तिलाई पदवियोग गरेरै शब्दकोश बनाइएको छ ।

५.४ 'ए' कृदन्त

'ए' प्रत्यय लागेका कृदन्त शब्दलाई नै यहाँ 'ए-कृदन्त' भन्ने नाम दिइएको छ । धातुको पछाडि 'ए' प्रत्यय लागेर यस्तो कृदन्त शब्द बन्छ । 'ए-कृदन्त' पछाडि आउने यस्ता निपातहरूमा (हेनू ज्वकी १९८५) विभक्ति र क्रियाविशेषणसमेत सामेल हुन्छन् । 'ए-कृदन्त' पछि र कुनैकुनै निपातअगाडि शब्द छिराउन सकिन्छ, तर 'ए-कृदन्त' पछि र अरू कुनै निपातअगाडि शब्द छिराउन सकिँदैन, जस्तै :

-) भएपनि, भएतापनि, भएबाहिर, भएभन्दा बाहिर, भएबेगर, भएभन्दा बेगर, आदि ।
-) भएको, भएमा, भएबाट, भएपछिबाट, भएमाथि, भएभन्दा माथि, भएसम्म, भएजतिसम्म, भएतापनि, भएको छ तापनि, भएभन्दा, भएको भन्दा, भएसम्म, भए जति सम्म, भएको सम्म, आदि ।
-) भएर, भएकाले, भएदेखि, आदि ।

नेपाली भाषामा 'ए' कृदन्तपछाडि आउने निपातलाई पदयोग गर्ने चलन छ, जस्तै :

-) भएपनि, भएर, भएको, भएमा, भएबाट, भएमाथि, भएतापनि, भएभन्दा, भएसम्म, भएकाले, भएदेखि, भएपछि, भएअघि, भएभिन्न, भएबाहिर, भएमुनि, भएमात्र, भएजस्तो, भएभैँ भएचाहिँ, आदि ।
-) भएभैँ, गरेजस्तै, देखेपछि, आदि ।
-) खुलेछ, गरेछ, आदि ।

तलका उदाहरणमा 'र' जोड्दा र नजोड्दा वाक्यका पहिला जोडामा अर्थमा फरक पर्छ, तर दोस्रो जोडामा चाहिँ दोस्रो वाक्य अशुद्ध हुन्छ । । यहाँ 'र' शब्दको पदयोग र पदवियोग हुँदा वाक्यात्मक अर्थमा फरक पर्दछ, जस्तै :

-) भान्जा भित्र गए र भात खाए ।
-) भान्जा भित्र गएर भात खाए ।

-) भाइ भित्र गएर आयो ।
-) भाइ भित्र गए र आयो ।

-) म भएमात्र पनि हुन्छ ।
-) यो काम अहिले यसरी भएपनि पछि राम्ररी हुन्छ ।

यहाँ यी दुवै वाक्य शुद्ध छन् ।

विदुरकुमार चालिसे (२०६३ : १०३) को अनुसन्धानका आधारमा १५ औँ शताब्दीदेखि (मलयवमको अभिलेखदेखि) ए-कृदन्तपछि 'को' थपेको र नथपेको रूपमा अर्थको भेद थिएन । १५ औँ शताब्दीदेखि मात्र 'ए' प्रत्यय र 'छ' का बीचमा 'को' नभएको रूपले आफूलाई घटना घटिसकेपछि मात्र वा भर्खरै थाह भएको अज्ञात अर्थ दिन थालेको पाइन्छ ।

'भाइ धरान गएको थियो ?' भन्ने वाक्यमा 'ए' पछि जोडिएर आएको 'गएको' भन्ने शब्दमा 'गए' पछाडिको 'को' विभक्तिलाई टुक्र्याउन सकिँदैन । टुक्र्याउने भने यस्तो वाक्य बन्दछ, जस्तै :

-) भाइ धरान गएको हुन्छ ।
-) भाइ धरान गए को हुन्छ ?

तल्लो वाक्यको अर्थ नै अर्कै लाग्छ र पदको पछाडि 'ए' कृदन्तमा जोडिएर आउने 'र' निपात र 'को' विभक्तिलाई पदवियोग गर्न सकिँदैन र गरे अर्थ नै फरक लाग्छ । 'अगाडि', 'पछाडि' आदि शब्द नामयोगीका साथसाथै क्रियाविशेषण पनि हुन्, जसले 'कहाँ' प्रश्नको जवाफ दिन्छन् । त्यसैले 'खानु' कृदन्त हो भने, 'खाएपछि' नामयोगी नभएर कृदन्तयोगी हो ।

'ए' कृदन्तपछि आउने निपात पनि दुई किसिमका हुन्छन् । एक किसिमका निपात यसरी जोडिएका हुन्छन् तिनलाई पदवियोग गर्ने सकिँदैन, जस्तै : गएर, खाएर, भएको, खाएको, हुनेछ, आदि । त्यस्तै अर्का किसिमका 'ए' कृदन्तपछि आउने निपातलाई भने, लेखक नै पिच्छे फरक व्यवहार गर्ने गरेको पाइन्छ, जस्तै :

-) थिएतापनि, थिए तापनि, थिएता पनि, थिए ता पनि
-) थिए ता पनि (गौतम, २०५९ : ४७), न दिइए पनि (गौतम, ऐ पृ १३)
-) भए भँ, भए पछि (गौतम, २०५९ : ११९)
-) भए पनि (बन्धु, २०५८ : २८)

यी माथिका उदाहरणमा जस्तै नेपाली लेखाइमा कुनै लेखकले 'ए' कृदन्तपछि पदयोग गरेका हुन्छन् भने, कुनै लेखकले पदवियोग गरेका हुन्छन् । हेमराज पण्डित (१९६९) ले चाहिँ पदवियोग गरेकै उदाहरण पाइन्छ, जस्तै :

-) भए पनि (पण्डित, १९६९ : ३७३)
-) भए पनि (बन्धु, २०५८ : २८)
-) भए पनि (त्रिपाठी, २०४८ : १४३)

५.५ समग्रमा भन्नुपर्दा

यसरी नेपाली लेखाइमा निपातलाई पदयोग गर्ने नियम र त्यसको पालनमा व्याकरण, व्याकरणकार र वरिष्ठ लेखकबीच प्रशस्त बेमेल पाइन्छ । माथिको विश्लेषणका आधारमा निपातलाई पदयोग गर्ने कि नगर्ने भन्ने विषयमा निम्नलिखित निष्कर्ष आउन सक्छन् :

क) निपात पदवियोग गरेर लेख्नु ठीक छ ।

ख) दाहाल र पोखरेलका अनुसार नामयोगी पनि एक किसिमको निपात नै हो ।

ग) दाहालका अनुसार 'हरू' एउटा स्वतन्त्र शब्द हो ।

घ) नेकशुले, अनेशिनि र नेवृशले 'चाहिँ', 'जस्तो', 'मात्र' आदि निपातलाई पदवियोग गर्ने नियम दिएको भए तापनि प्रयोगमा भने आफैँले नियमको पालन गरेको छैन ।

ङ) मोहनराज शर्मा (२०४९ : १४५) ले विस्मयादिबोधक, संयोजक, सर्वनाम (के) क्रियाविशेषण (नाइँ, सके) लाई मात्र निपातभिन्न राखेका छन् ।

च) 'किन' र 'भने' दुवै स्वतन्त्र शब्द हुन् । 'हुन्छ भने' र 'हो भने' पदयोग गरेर लेखिँदैन भने 'किनभने' लाई पनि एउटै व्यवहार गरी पदवियोग नै गरेर लेख्नु वैज्ञानिक हुन्छ ।

छ) निपात स्वतन्त्र पद भएकाले सबै निपातलाई पदवियोग मात्र गर्ने नियम बनाउनु आवश्यक देखिन्छ ।

ज) नामयोगीलाई पदयोग गरेर लेख्ने चलन छ ।

झ) नामयोगीलाई पण्डित (१९७६) ले 'शब्दयोगी' भन्ने नाम दिएका छन् । पण्डितले नै सुरुमा नामयोगीलाई पदयोग गर्ने नियम दिए तापनि आफ्नो प्रयोगमा भने पदवियोग गरेका छन् ।

ब) नामयोगी शब्द सबैभन्दा पहिले प्रयोग गर्ने सिग्दाल (१९७६) हुन् । पण्डितले नामयोगीलाई 'शब्दयोगी' को नाम दिएका छन् ।

ट) पोखरेलका अनुसार नामयोगीहरू नामका पछाडि मात्र जोडिँदैनन्, क्रिया र क्रिया विशेषणका पछाडि पनि जोडिने हुनाले यसलाई 'शब्दयोगी' नै नाम दिनु ठीक हुन्छ ।

ठ) नामयोगी पदयोग गरेर लेखिएता पनि विभक्ति पछिको नामयोगी भने पदवियोग नै गरेर लेखिन्छ ।

ड) नामयोगीपछाडि आउने नामयोगीलाई पनि पदयोग नै गरेर लेख्ने चलन छ ।

ढ) माथिका विश्लेषणका आधारमा नामयोगीलाई छुट्याएर लेखेमा सो समस्या समाधान भएर जान्छ र सबै ठाउँमा एउटै नियम पालना गर्न सकिन्छ ।

ण) हेमराज पण्डितले चन्द्रिका व्याकरणबाट विभक्तिलाई पदयोग गर्ने नियम बनाए र उनीपछिका व्याकरणकारले उनकै सिको अझ कडासँग गरे । उनी संस्कृत पृष्ठभूमिबाट आएका राजगुरु भएका कारणले होला उनको यो नियमको खण्डन कसैले गरेनन् ।

त) संस्कृतमा विभक्ति प्रत्यय हुन्, तर नेपालीका विभक्ति अव्यय अर्थात् निपात हुन्, त्यसैले विभक्ति पदवियोग गर्नु नै उचित हुन्छ ।

थ) नेपाली विभक्ति अङ्कपछि र कोष्ठभित्रको शब्दपछि आउने विभक्ति पदवियोग गरेर लेखिन्छ । यसबाट के बुझिन्छ भने, नेपाली विभक्तिहरू स्वतन्त्र पद हुन् र यिनीहरूलाई पदवियोग गरेर लेख्न सकिन्छ ।

द) नेपालीमा विभक्तिलाई पूर्वपदसँग जोडेर लेख्ने चलन छ, तर सबै विभक्तिलाई समान व्यवहार गरिएको छैन । विभक्ति पदयोग गरेर लेख्ने भन्ने नियम दिए तापनि 'लागि', 'निमित्त' र 'निमित्त' जस्ता विभक्ति कहिल्यै पदयोग गरेर लेखिँदैन । यी विभक्तिहरू किन पदवियोग गरेर लेखिन्छ त्यसको कुनै नियम दिइएको छैन ।

ध) शब्दकोशमा विभक्ति लागेका शब्द पाइँदैनन् । विदेशीहरूले विभक्ति भएका शब्दहरू शब्दकोशमा भेट्दैनन् र अचम्म पर्दछन्, त्यसकारण विभक्तिहरूलाई छुट्टै शब्द मानेर पदवियोग गरेर लेख्नु वैज्ञानिक हुन्छ ।

न) नेपाली वर्णविन्यासको अहिलेको सबैभन्दा ठूलो समस्या भनेको नै पदयोग, पदवियोगको समस्या हो । त्यसैले नेपाली वर्णविन्यासको समस्या सुल्झाउन विभक्तिलाई पनि पदवियोग गर्नु वैज्ञानिक हो ।

प) मदन पुरस्कार पुस्तकालयमा तयार भएको नेपाली अनलाइन शब्दकोश जुन पाठभण्डारबाट विकास गरिएको छ, त्यहाँ सबै निपात, नामयोगी र विभक्तिलाई पदवियोग गरेरै शब्दकोश बनाइएको छ । यसबाट पनि निपात, नामयोगी र विभक्तिलाई नेपाली लेखाइमा पदयोग गर्दा भन्दा पदवियोग गर्दा नै वैज्ञानिक ठहर्ने प्रमाणित हुन्छ ।

फ) नेपालीका विभक्ति र नामयोगी दुवै निपातकै प्रकार हुन् । यी तीनओटैलाई पदवियोग गरेर लेख्नु वैज्ञानिक हुन्छ ।

ब) 'ए' कृदन्तपछाडि आउने निपात सधैं पदयोग गरेर लेख्ने चलन छ ।

भ) 'ए' कृदन्तपछाडि तिनीहरूमध्ये कति निपातलाई छुट्याउनै सकिँदैन भने, कति निपातलाई चाहिँ छुट्याउन सकिन्छ । जुन निपातलाई छुट्याउनै सकिँदैन, त्यहाँ पदयोग गर्ने, तर जुन निपातलाई चाहिँ छुट्याउन सकिन्छ, त्यहाँ पदवियोग गर्ने नीति लिनु नै उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

म) जुन निपातलाई टुक्र्याउँदा अर्थमा फरक पर्दछ, ती निपातलाई नछुट्याउने र अर्थमा फरक पर्दैन भने, छुट्याएर लेख्नु राम्रो हुन्छ ।

य) 'ए' कृदन्तपछि जोडिने 'को' विभक्ति अनि 'र' निपातलाई छुट्याउन र उल्टापल्टा पार्न मिल्दैन त्यसैले यी दुईटालाई जोडेर अन्य निपात र विभक्तिलाई छुट्याएर लेख्नु ठीक देखिन्छ ।

अध्याय ६ : संयुक्त क्रिया र मिलित क्रिया

६.१ संयुक्त क्रिया

“कोही क्रिया बुझाउने पदमा अर्को नाम, विशेषण, एक जिउ तुल्याई प्रयोग गरेमा भन्दा विलक्षण कारक,स्वरूप अर्थ हुने ‘संयुक्त-क्रिया’ भन्दछन्. (पण्डित, १९४२ : २८२, प्रकरण ३१६)” ।

“धातुसाधित अथवा अरू किसिमका नाम, विशेषण, अव्ययहरू जोडिई कारक, स्वरूप, अर्थ आदि केही फरक हुने क्रियालाई ‘संयुक्त-क्रिया’ भन्दछन्. (पण्डित, २०४२ : २८४, प्रकरण ३१७)” ।

मिलित क्रिया र संयुक्त क्रिया बेग्लाबेग्लै क्रिया हुन्, तर धेरै व्याकरणकारले संयुक्त क्रिया र मिलित क्रिया दुवैलाई एउटै क्रिया मानेका छन् । संयुक्त क्रियाका बारेमा सोमनाथ सिग्दालले यसरी परिभाषा गरेका छन् :

“कालहरूमा विशेष अर्थ बुझाउने भैं अरु विशेष अर्थ बुझाउने गरी ‘नु, ने, तै, दै, ई, न’ प्रत्यान्त कृदन्त क्रिया जोडिएका पनि संयुक्त-क्रिया हुन्छन्, त्यसलाई ‘मिलित-क्रिया’ (Compound Verb) भन्दछन्, जस्तै : जानुहुन्छ, गर्नेगर, पाक्तेरहोस्, लेखिहाल्यो, गरिबक्सिन्छ, गर्नलाईछ, इत्यादि (सिग्दाल, २०४८ : ११९)” ।

“धातुबाट बनेका कृदन्तहरूसँग अर्को सहायक क्रियापद मिलेर बनेका क्रियापदलाई ‘संयुक्त’ भन्दछन् । जस्तै : गर्दो+थियो = गर्दो थियो, जाने+थिएँ = जाने थिएँ इत्यादि (सिग्दाल २०५८ : ७८)” ।

टि-१

ती अनेक क्रियालाई भिन्न-भिन्न राखेमा भन्दा मिलित गरी राखेमा कहीं अर्थ फरक पर्ने, कहीं वर्णको विकार (संयुक्त वा मिलित-क्रियामा वर्णहरूमा केही विकार भएका चाहिँ एकपदगरेर, विकार नभएका चाहिँ भिन्नाभिन्नै पद गरेर लेख्ने वा ती जोडिएका भागलाई आफ्नो रेखाले जोडी लेख्ने पनि व्यवहार छ) हुने पनि हुन्छ, जस्तै :

भिन्न- चिठी लेखी (बाकसमा) हाल । रुपियाँ भिकी बक्सियो ।

मिलित- चिठी लेखिहाल (भट्ट) । रुपियाँ भिकिबक्सियो ।

सिग्दालका भनाइमा अनेक प्रकारका क्रियालाई भिन्दाभिन्दै राखेमा अर्थमा फरक पर्छ र कुनै वर्णमा नै विकार हुने पनि हुने पनि हुन्छ । संयुक्त क्रियामा विकार भएको छ भने, पदयोग गरेर लेखिन्छ वा विकार भएको छैन भने, पदवियोग गरेर लेख्ने वा त्यसै मन लागी लामो धर्का तानेर जोड्ने पनि गरिन्छ ।

टि-२

मिलित-क्रिया दुईभन्दा बढ्ता मिलेका पनि हुन्छन् । जस्तै : गर्दिनुभयो, लेखिहालिबक्सिएछ, राखिछोडिबक्सनुपर्दछ । (सिग्दाल, २०४८ : १०५, १०६)

सिग्दालले मध्यचन्द्रिकामा भनेभैँ संयुक्त क्रियामा विकार लागेका ठाउँमा पदयोग गरेर लेखिन्छ र विकार नलागेका ठाउँमा पनि पदयोग नै गरेर लेख्ने चलन छ । उनले भनेभैँ कुनै संयुक्त क्रिया पदयोग गरेर र पदवियोग गरेर लेख्ता फरकफरक अर्थ बुझिन्छ । सिग्दालले संयुक्त क्रियालाई मिलित क्रिया पनि भन्दछन्, तर 'संयुक्त क्रिया' र 'मिलित क्रिया' क्रियाका फरकफरक प्रकार हुन् ।

“एकभन्दा बढी धातुहरू मिलेर एउटा मात्र (पहिलोचाहिँ) धातुको अर्थ दिन्छन् भने अर्थात् एउटै मात्र धातुको काम गर्छन् भने त्यस्ता धेरै धातु मिलेर बनेको क्रियाका मालालाई संयुक्त क्रिया भन्दछन्, जस्तै :

१. मैले बूढीलाई चिठी लेखी दिएँ ।
२. मैले बूढीलाई चिठी लेखिदिएँ । (पोखरेल, २०५६ : ४७) ।

माथि दिइएका उदाहरणमध्ये पहिलो वाक्यको अर्थ 'चिठी लेखेर दिएँ' भन्ने हुन्छ भने दोस्रो वाक्यको अर्थ 'चिठी उसलाई लेखेँ' भन्ने हुन्छ ।

एउटा मूल धातु भएको क्रियामा अनेक क्रिया जोडिएर एउटा संयुक्त क्रिया बन्छ । संयुक्त क्रियामा पनि कुनै एउटै नियम छैन । संयुक्त क्रियामा प्रायः 'नु' आयो भने, पदयोग गर्ने र 'न', 'ने' आयो भने, पदवियोग गर्ने चलन छ । त्यसमा पनि एउटै लेखकको लेखनमा एकरूपता छैन, जस्तै :

६.१.१ पर् धातु : हुनु पर्छ (गौतम, २०५९ : १४), हुनुपर्छ (गौतम, ऐ पृ १५), आउनु पर्छ (गौतम, ऐ पृ १५), भन्नु पर्दछ (गौतम, ऐ पृ ५५), रहनुपर्छ (गौतम, ऐ पृ १६), पुग्नुपर्छ (त्रिपाठी, २०३० : ५३), खस्नु पर्दछ (गौतम, २०५९ : १३९), कुर्नुपर्थ्यो (कान्तिपुर, २०६३, माघ १४, पृ ८ क.८), गर्नु पर्छ (शर्मा मोहनराज, २०५५ : २४८), जोड्नु पर्ने (पण्डित, २०४२ : ३७२), खुम्चनुपर्यो (तारानाथ शर्मा, २०५१ : २४), गर्नुपर्छ, हेर्नुपर्छ, खाइदिइहाल्नुपर्ने

-) पत्याउनेपर्यो (शर्मा र बराल, २०५२ : ९), हुनेपर्छ, गर्नेपर्छ (कार्की, २०६० : १५२), जानै पर्छ
-) हुनपर्छ (गौतम, २०५९ : १५), हुन परेको छ (गौतम, ऐ पृ २६), गर्न पर्छ, खान पर्छ, संझनु पर्छ, बुझ्नु पर्छ (पृ : २८), गर्नु पर्छ (पृ : ६७), भन्नु पर्छ (पृ : ६८) जाड्ने पर्छ (पण्डित, १९६९, प्र.,दो. प्रकाश)
-) उडाउनुपर्दछ, खानुपर्दैन (पण्डित, १९६९ : १९६ चौ. प्रकाश)
-) त्यो मान्छे नबाँच्ने पर्यो, त्यो मान्छे मर्ने पर्यो ।
-) के आइपर्छ भन्न सकिँदैन ।
-) खानु पनि पर्छ, खानु नै पर्छ, खानु समेत पर्छ, खानु चाहिँ पर्छ, खानु त पर्छ, खानु पो पर्छ त, खानु नि पर्छ, खानु के पर्छ ? आदि ।

यी उदाहरणहरूबाट के देखिन्छ भने, संयुक्त क्रियाको रञ्जक धातु (पोखरेल २०५४) 'पर्' अगाडिको 'नु' कृदन्त र 'इ' कृदन्तसँग धेरैजसो लेखकले पदयोग गर्दा रहेछन्, तर त्यहाँ पनि कृष्ण गौतमले पदवियोग गरेको देखिन्छ। अर्कातिर त्यही 'पर्' अगाडि 'न' कृदन्त आयो भने, धेरैजसो नेपाली लेखकहरू पदवियोग गर्छन्, तर कृष्ण गौतम चाहिँ धेरैजसो पदवियोग गरेपनि कहिलेकाहीँ चाहिँ पदयोग गर्छन्। 'पर्' अगाडि 'नै' कृदन्त आयो भनेपनि, वरिष्ठ लेखकहरू समेत पदयोग गर्ने र पदवियोग गर्ने दुवै थरी भेटिँदा रहेछन्। 'पर्' अगाडि 'ने' कृदन्त आयो भने चाहिँ तिनै वरिष्ठ लेखकहरू पदवियोग गर्दा रहेछन्। पण्डितले पनि संयुक्त क्रियालाई पदयोग र पदवियोग दुवै व्यवहार गरेका छन्।

मेरु र रञ्जकका बीचमा निपात आयो भने चाहिँ, पदवियोग नै गर्ने चलन रहेछ।

६.१.२ 'जा' धातु : हुनगयो (त्रिपाठी, २०४८ : ५०९), मेरो कलम हातबाट खस्न गयो।

- । भइगयो, हिँडिगयो, आइगयो, खसिगयो, भइजान्छ, भई जान्छ, जाइजान्छ, जाई जान्छ, गइजान्छ, गई जान्छ।
- । पढ्दै गयो, बुझ्दै गयो, जाँदै गयो, आउँदै गयो।

यी उदाहरणमा 'जा' धातु रञ्जक भएर आएको छ। 'जा' धातु रञ्जक भएका वेलामा पनि 'इ' कृदन्तपछि 'ग' संरूपभन्दा अगाडि चाहिँ पदयोग हुने रहेछ। त्यसै धातुको 'जा' संरूपभन्दा अगाडि चाहिँ पदयोग हुन्छ कि पदवियोग हुन्छ भन्न सकिँदैन। अर्कातिर 'जा' धातु नै रञ्जक हुँदा त्यसअगाडि 'दै' कृदन्त आयो भने चाहिँ, पदवियोग भएको मात्र देखिन्छ। 'जा' धातु र त्यसको संरूप 'ग' को फरकमा पनि पदयोग र पदवियोग हुने समस्या सबभन्दा नौलो र अनौठो समस्या हो।

६.१.३ सक् धातु : हुनसक्छ (गौतम, २०५९ : ६) हुन सक्छ (त्रिपाठी, २०४८ : ५४)

- । हुन सकोस् (त्रिपाठी, २०४८ : ५८)।
- । सक् धातु + इ कृदन्त : खाइसक्यो, खाइसक्नुभएको छ, गरिसकेको छ (कान्तिपुर, २०६३, माघ १४, पृ ९, क.४), सुतिसक्छन् (शर्मा, २०५५ : २५९)
- । हुन सक्तछ (गौतम, २०५९ : २७), हुन सक्ने (गौतम, २०५९ : १४), हुन सक्छ (त्रिपाठी, २०४८ : ५४), हुनसक्छ (त्रिपाठी, ऐ पृ ५५), हुनसक्छ (गौतम, २०५९ : ९ र १५), दिनसकेका छैनन् (कार्की, २०६० : १५२)
- । नापिनसक्नु (सर्मा, २०६२ : १११)

'सक्' धातु रञ्जक हुँदा त्यस भन्दा अगाडिको 'इ' कृदन्तसँग मात्र पदयोग हुन्छ, 'न' कृदन्तलाई पदयोग पनि पदवियोग पनि गर्ने वासुदेव त्रिपाठी र कृष्ण गौतम देखिन्छन् भने, धेरैजसो वरिष्ठ लेखकहरू चाहिँ 'न' कृदन्तपछि 'सक्' धातु नजोड्ने पक्षमा देखिन्छन्।

६.१.४ इ कृदन्त : भनिहाल्यो, गई रहेको थियो (सर्मा, २०३४ : १११)

मेरु र रञ्जक स्थानमा जुनसुकै धातु भएपनि, नेपाली संयुक्त क्रियाका लेखाइमा 'इ' कृदन्तपछि सधैं पदयोग भएको पाइएको छ । तारानाथ शर्माले चाहिँ 'इ' कृदन्तपछि पनि पदवियोग गरेका छन् ।

६.१.५ हो धातु : हुन्छ, हुनुहुन्छ, बताउनुहुन्छ, भन्नुहुन्छ, हुनुहुन्न, बताउनुहुन्न, भन्नुहुन्न, हुन्थ्यो, हुनुहुन्थ्यो, भन्नुहुन्थ्यो, हुँदैनथ्यो, हुनुहुन्नथ्यो, भन्नुहुन्नथ्यो ।

-) रहनु हुन्न (त्रिपाठी, २०३० : ५६), विसनु हुँदैन (शर्मा, २०५१ : १९) हुनुहुन्न, बताउनुहुन्न, भन्नुहुन्न
-) सोच्नुभयो (राजधानी, २०६३, मङ्सिर ५, पृ २, क.१)
-) उघार्नु थियो (सर्मा, २०४१ : १११)

'नु' कृदन्तपछि 'हो' धातुको शब्दलाई प्राय लेखकहरूले पदयोग गर्छन्, तर वासुदेव त्रिपाठी र तारानाथ शर्माले त्यस ठाउँमा पदवियोग गरेको उदाहरण भेटिन्छ ।

-) हुँदै छन् (गौतम, २०५९ : २४२), हुँदै छ (गौतम, ऐ पृ २५४), छँदैछ, छँदै छ, आउँदैछ, आउँदै छ, गर्दैछ, गर्दै छ, हुँदै थियो, जाँदैछ, जाँदै थियो, आउँदै होला, बन्दैछ, बन्दै छैन,

नेपाली वरिष्ठ लेखकहरूले 'दै' कृदन्तपछि 'हो' धातुकै संरूप (हु, हो, छ, छै, थि, भ) हरू सबैलाई एकनासको व्यवहार नगरेको पाइएको छ । 'छ' का रूपावलीलाई चाहिँ पदयोग गर्नेको बहुमत देखिन्छ, तर 'थि' का रूपावलीलाई चाहिँ पदवियोग गर्नेहरूकै सङ्ख्या बढ्ता देखिन्छ ।

-) गरिनेछ (कान्तिपुर, माघ १४, २०६३, पृ ९, क.१), हुनेछ (कान्तिपुर, २०६३, माघ १४, पृ ८, विज्ञापन), रहनेछन् (राजधानी, २०६३, मङ्सिर ५, पृ १, क.१), राखिनेछन् (राजधानी, २०६३, मङ्सिर ५, पृ १, क.१), गर्नेछ (राजधानी, २०६३, मङ्सिर ५, पृ १, क.२), गराउनेछन् (राजधानी, २०६३, मङ्सिर ५, पृ १, क.३), बसाउनेछन् (गौतम, २०५५ : ४०)
-) रहने छैन (कार्की, २०६० : १५२), हुने छैन (कान्तिपुर, २०६३, माघ १४, पृ ८, विज्ञापन)
-) हुने थियो, हुने थिएन
-) हुने गर्छ, हुने गर्दैन, आउने गर्छ, आउने गर्दैन

‘ने’ कृदन्तपछि ‘हो’ धातुको कुनै संरूप (छ) लाई चाहिँ पदयोग गर्ने चलन छ भने, अरू संरूप (जस्तै छै (न), हु, हो, थि, भ) लाई चाहिँ पदवियोग गर्ने चलनले नै जितेको देखिन्छ । त्यही ‘ने’ कृदन्तपछि ‘गर्’ धातुको रञ्जकलाई चाहिँ पदवियोग मात्र गर्ने चलन देखिन्छ ।

। खुलेछ (राजधानी, २०६३, मङ्सिर ५, पृ २, क.१)

‘ए’ कृदन्तपछि ‘छ’ का रूपावली राखेर अज्ञात भूतका रूपावली बनाइन्छ । सबै वरिष्ठ लेखकरूले यस्ता ठाउँमा पदयोग मात्र गरेको पाइएको छ ।

। भएका छन् (गौतम, २०५९ : ६), आएका छन् (गौतम, ऐ पृ ६), गरेका थिए (गौतम, ऐ पृ ८), पाएको छ (गौतम, ऐ पृ ९), लेखिएका छन् (गौतम, ऐ पृ ९)

‘एको’ कृदन्तपछि ‘हो’ धातुको रूपावली पूर्ण पक्षमा प्रयोग गरिन्छ । सबै वरिष्ठ लेखकरूले ‘एको’ कृदन्तपछि पदवियोग गरेकै देखिन्छ ।

। हुँदा हुन् ((गौतम, २०५९)

। आउँदो हो, आउँदो होला, आउँछ होला

‘दा’ र ‘दो’ कृदन्तपछि ‘हो’ धातुका रूपावली जोडेर बन्ने संयुक्त क्रियामा कृदन्त र क्रियापदका बीचमा खालि पदवियोग मात्र देखिन्छ ।

६.१.६ दे धातु : मारिदिए (गौतम, २०५९ : २३९), खाइदियो (गौतम, ऐ पृ २३९), गरिदिए (गौतम, ऐ पृ २३९), खाइदिहाल्यो, मारी दियो (सर्मा, २०३४ : १११), भइदियो (सर्मा, ऐ पृ १११), छापिदियो (सर्मा, ऐ पृ १११)

। मर्न दियो, लड्न दिन्छ, उठ्न दिनु

‘दे’ धातुअघि खालि ‘इ’ कृदन्त र ‘न’ कृदन्त जोडेर नेपालीमा संयुक्त क्रिया बन्छ । ‘इ’ कृदन्तपछि त जुनसुकै रञ्जकमा पदयोग गर्ने बहुमत छ भन्ने कुरो माथि नै लेखिसकियो, तर यहाँ पनि तारानाथ सर्माले ‘इ’ कृदन्तपछि पदयोग र पदवियोग दुवै गरेको पाइएको छ । त्यस्तै, ‘न’ कृदन्तपछि धेरैजसो वरिष्ठ लेखकले पदवियोग गर्ने गरेको पाइयो भन्ने कुरो पनि माथि नै लेखिसकिएको छ ।

६.१.७ रह धातु : भनिरहनुपर्दैन (कान्तिपुर, २०६३, माघ १४, पृ १, क.४)

। गई रहेको थियो (सर्मा, २०३४ : १११)

। लागि-नै-रहे (त्रिपाठी : २०३०)

‘रह’ धातु अगाडि ‘इ’ कृदन्त मात्र पाइन्छ । ‘इ’ कृदन्तलाई संयुक्त क्रियामा धेरैजसो लेखकले पदयोग गर्ने गरेको र यहाँ पनि तारानाथ सर्माले चाहिँ पदवियोग गरेको उदाहरण पाइन्छ । वासुदेव त्रिपाठीका उदाहरणमा संयुक्त क्रियामा मेरु र रञ्जक क्रियाका बीचमा निपात (नै) पसेको छ । यो स्वाभाविक रूपले पदवियोग गर्ने ठाउँ भएपनि त्रिपाठीले यहाँ बल गरेर योजक चिन्ह राखेरै भएपनि पदयोग गरेका छन् । वास्तवमा पदवियोग गरेका भए, वासुदेव त्रिपाठीलाई यहाँ तारानाथ सर्मालाई भन्दा सजिलो पर्ने थियो ।

नेपाली लेखाइमा असुहाउँदिलो रूपले पदयोग गरिने शब्दहरू अङ्ग्रेजी वा हिन्दीमा भए, पदवियोग गरेर लेखिन्थ्यो जस्तै :

)	नेपाली : गइरहेको थियो	जाँदैछ ।
)	हिन्दी : जा रहा था	जा रहा है ।
)	अङ्ग्रेजी : had been going	has been going

यसले गर्दा शब्द गनेर कुनै लेखको पारिश्रमिक पाइने भए, नेपाली लेखकले नेपालीमा लेख्दा पारिश्रमिक थोरै पाउने र त्यसै लेखलाई हिन्दी वा अङ्ग्रेजीमा अनुवाद गरेर छपाउँदा धेरै पारिश्रमिक पाउने सम्भावना समेत देखिएको छ ।

६.२ मिलित क्रिया

नेपाली व्याकरण परम्परामा ‘मिलित क्रिया’ र ‘संयुक्त क्रिया’ को परिभाषा लत्पतिएको छ भन्ने कुरो दुर्गाप्रसाद नेपाल (२०५६:६९) को अनुसन्धानमा देखिन्छ । हेमराज पण्डितले ‘संयुक्त क्रिया’ लाई ‘संयुक्त क्रिया’ नै भनेका छन् भने, सिग्दालले ‘संयुक्त क्रिया’ लाई ‘मिलित क्रिया’ भन्ने नाम दिएका छन्, जस्तै :

“कालहरूमा विशेष अर्थ भैँ अरु विशेष अर्थ बुझाउने गरी ‘नु, ने, तै, दै, ई, न’ प्रत्ययान्त कृदन्त क्रिया जोडिएका पनि संयुक्त-क्रिया हुन्छन्, त्यसलाई ‘मिलित क्रिया’ (Compound Verb) भन्दछन् । जस्तै :

जानुहुन्छ, गर्नेगर, पाक्त्तरहोस, लेखिहाल्यो, गरिबक्सिन्छ, गर्नलाउँछ, इत्यादि (सिग्दाल २०४८ : ११९)”

पण्डित (२०४२ : २८४ प्रकरण ३१७, ३२०) ले संयुक्त क्रियाको परिभाषा गर्दा ‘मिलित क्रिया’ लाई पनि ‘संयुक्त क्रिया’ नै भनेका छन्, जस्तै :

) आँखा तर्नु, दाउ लाउनु, रिसउठ्नु, निको पार्नु, सिद्ध गर्नु, पक्का गर्नु, लाठ हुनु, माथि पुग्नु, इत्यादि ।

उनका अनुसार यिनलाई संयुक्त क्रिया नमाने पनि हुन्छ र नयाँ शब्दको संयुक्त तुल्याई प्रयोग नगरे पनि हुन्छ । माथिका उदाहरणमा पण्डितले मिलित क्रियालाई सबै ठाउँमा पदवियोग नै गरेका छन् भने, 'रिसउठ्नु' भन्ने शब्दलाई भने पदयोग गरेर लेखेका छन् । मिलित क्रिया नै जस्तो देखिने 'रिसउठ्तो', 'हाँसउठ्तो' जस्ता शब्दलाई पदयोग गरेर लेखे चलन छ ।

मिलित क्रिया र संयुक्त क्रिया बेग्लाबेग्लै क्रिया हुन् । अनेक कृदन्त र अन्तिम क्रियापद मिलेर बनेको संरचनालाई चाहिँ संयुक्त क्रिया र धातुबाट व्युत्पन्न भएको शब्दको अधिलिखित नाम, विशेषण र क्रियाविशेषण जस्तो अधातुबाट व्युत्पन्न भएको शब्द मिलेर बनेको संरचनालाई मिलित क्रिया भन्नुपर्छ भन्ने माधवप्रसाद पोखरेल (कुराकानी) को मान्यतालाई यहाँ लिइएको छ । यो परिभाषा हेमराज पण्डितसँगै केही मिल्छ ।

मिलित क्रियामा पछिल्लो एउटा घटक मात्र धातु हुन्छ भने, संयुक्त क्रिया सबै घटक धातुबाट व्युत्पन्न भएका शब्द मिलेर बन्छ, जस्तै :

- १) मिलित क्रिया : काम गर्नु, कुरा गर्नु, भगडा गर्नु, बल गर्नु, मन दिनु, ध्यान दिनु, सिल्टिमुर् खानु, कुटाइ खानु, भनाइ खानु, गम खानु ।
- २) संयुक्त क्रिया : मारिदिए, गरिदिए, खाइदियो, खोसिदिए, गरिनुहुँदैन, मारिदिन्छ, गरिरहनुपर्दछ, हुन सक्छ ।

नेपाली लेखाइमा मिलित क्रियाका पूर्वपद र उत्तरपदलाई पदयोग गर्ने र पदवियोग गर्ने दुवै थरी लेखकहरू पाइन्छन्, जस्तै :

- १) देखापर्छन् (त्रिपाठी २०४८ : ६१), देखा पर्छन् (त्रिपाठी, ऐ पृ ६२), मन पराउँछन् (त्रिपाठी, ऐ पृ ५८)
- २) सुरु गर्छ (कान्तिपुर, २०६३, माघ १४, पृ ७ क.६)
- ३) थाहा लाग्छ (गौतम, २०५५ : ६)
- ४) देखा पर्छ (पोखरेल, २०५७ : ४)

एउटा शब्द हो भने, एउटा मात्र बलाघात लाग्छ । दुईओटा शब्द भए, दुई ठाउँमा बलाघात लाग्छ । बलाघातका दृष्टिले मिलित क्रिया पनि एउटै पद हो, किनभने मिलित क्रियामा पनि एक ठाउँमा मात्र बलाघात लाग्छ । संस्कृत नियमअनुसार हुने हो भने, यो मिलित क्रिया पनि एउटै डिकोमुनि लेखिने थियो । अङ्ग्रेजीमा रूपान्तरण गर्दा पनि मिलित क्रिया एउटै पद हो ।

६.३ समग्रमा भन्नुपर्दा

नेपाली वरिष्ठ लेखकहरूले संयुक्त क्रियामा पदयोग गर्ने कि नगर्ने भन्ने कुरामा निम्नलिखित ढुलमुले आधार राखेको देखिन्छ :

क) अधिल्लो कृदन्तपछि लाग्ने प्रत्ययको किसिम (नु, ने, न, तो, दो, ए, एको, एर, इ)

ख) रञ्जक क्रियाका धातुको किसिममा ध्यान दिँदा रहेछन् ।

ग) त्यसमा पनि कुनै वरिष्ठ लेखकले पदयोग गर्ने, अर्को वरिष्ठ लेखकले पदवियोग गर्ने र एउटै वरिष्ठ लेखकले पनि मनपरी पदयोग वा पदवियोग गर्ने प्रवृत्ति देखिँदो रहेछ ।

घ) नेपाली संयुक्त क्रियाको लेखाइमा पदयोग वा पदवियोग गर्ने एकरूपताको नियम रहेनछ । 'हुनेछ' क्रिया र 'हुने थियो' क्रियामा एउटै व्यवहार गरेर लेखिँदैन । दुवैलाई एउटै नियमानुसार 'हुने छ', र 'हुने थियो' पदवियोग नै गरेर लेख्नु वैज्ञानिक हुन्छ ।

ङ) मेरु स्थानमा आउने सबै कृदन्तलाई एकनासको व्यवहार गरेको पनि देखिँदैन ।

च) रञ्जक स्थानमा आउने सबै कृदन्तलाई एकनासको व्यवहार गरेको पनि देखिँदैन । नेपाली वर्णविन्यासको वैज्ञानिक एकरूपताका लागि एउटै नियमले जोड्ने वा छुट्याउने गर्दा नै सजिलो र वैज्ञानिक हुने देखिन्छ ।

छ) संयुक्त क्रियाका कृदन्त र क्रियापदहरू शब्दकोशमा वा वाक्यमा स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुने खालका सग्ला भए, पदवियोग गर्ने र शब्दकोशमा प्रविष्टि पनि पाउन नसक्ने कृदन्त र क्रियापदका रूपमा सग्लो प्रयोग हुन नसक्ने भए, पदयोग गर्ने नीति नै सबभन्दा सरल, व्यावहारिक र वैज्ञानिक हुने देखिन्छ ।

ज) संयुक्त क्रियामा 'गर्नेछ' लाई पदयोग गरेर लेखिन्छ तर 'गर्ने थियो' लाई पदवियोग गरेर लेख्ने चलन छ । एउटै परिस्थितिमा आउने उस्तै शब्दलाई कालको फरकमा मात्र पदयोग र पदवियोग गरिन्छ । यी दुवै क्रियालाई पदवियोग गर्नु सही निर्णय ठहर्छ ।

झ) मिलित क्रिया र संयुक्त क्रिया बेग्लाबेग्लै क्रिया हुन् ।

ञ) नेपालीमा पनि कसैकसैले मिलित क्रियालाई पदयोग गरेर लेखेको देखिन्छ ।

ट) पण्डितले मिलित क्रियालाई पदवियोग गरेर लेखेका छन् ।

ठ) बलाघातका दृष्टिले मिलित क्रिया एउटा पद हो । अङ्ग्रेजी भाषामा अनुवाद गर्दा पनि मिलित क्रिया एउटै पद हो ।

ड) मिलित क्रियामा अगाडि नाम र पछडि क्रियां हुन्छ । मिलित क्रियालाई पदयोगभन्दा पदवियोग गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

ढ) मिलित क्रियालाई एउटै लेखकले पनि अघिल्लो पृष्ठमा पदयोग गरेको र पछिल्लो पृष्ठमा पदवियोग गरेको पनि पाइन्छ, तर नेपालीमा मिलित क्रिया पदयोग गर्नेभन्दा पदवियोग गर्नेहरू नै धेरै छन् । वास्तवमा मिलित क्रियालाई पदवियोग गर्ने नीति लिनु नै सबभन्दा वैज्ञानिक र व्यावहारिक निर्णय हुन्छ ।

अध्याय ७ : निष्कर्ष र सुभाष

नेपाली लेखाइमा पदवियोग होइन, पदयोग नै चर्को समस्या ठहरिएको छ । पदयोगका समस्याको मूल जरो संस्कृतका समासको एकपदीभाव नै रहेको देखिन्छ ।

हेमराज पण्डित (२०४२ : ७८) ले “हामी सबैको मूल भाषा संस्कृतै हुनाले अरू सबै अंशमा उसैको अनुरोध राखिने, यस कुरामा पनि उही बमोजीम माने पनि निर्वाह हुन शक्ने हुनाले सातै विभक्ति-प्रत्यय मानी विभक्ति समेतको एक पद मान्नु उचित ठहर्‍याई उही बमोजीम लेखिएको छ ।” भनेर विभक्ति प्रकरणभित्र लेखेका छन् । पण्डितको यस भनाइबाट पनि संस्कृतकै नियम हेरेर नेपालीमा पदयोगको नियम बनाइएको हो भन्ने बुझिन्छ ।

क) नेपालीमा समास भएका समस्त शब्दहरू जोडेर लेख्ने नियम छ । सबै पदयोगको समस्याको मूल जरो समस्त शब्द नै हो । कहाँदेखि कहाँसम्म एउटै शब्द हो भन्ने छुट्याउन गाह्रो हुन्छ । पण्डित (२०४२ : ४२० प्रकरण ४५६) ले लोकमा ज्यादा प्रचलित भएको शब्दको समास गर्ने नियम दिएका छन् । उनको यस भनाइबाट कम्तीमा दुईओटा शब्दको मात्र समास गर्ने भन्ने बुझिन्छ । पण्डितका भनाइ मान्नु हो भने, लोकमा प्रचलित शब्द चिन्न गाह्रो छ, किनभने हिजोआज जबरजस्ती समास बनाउने परम्परा चलेकाले लोकप्रचलित हो कि नवनिर्मित हो छुट्याउने कुनै कसी छैन । त्यस्तै मानक नेपालीका पनि अनेक भाषिक भेद छन्, कुन लोकमा प्रचलित हो त्यो ठम्याउन गाह्रो हुन्छ । त्यसैले समस्त शब्दलाई विकार लागेका ठाउँमा मात्र जोड्ने नत्र भने, प्रत्येक शब्द स्वतन्त्र शब्द हुन् भन्ने नीति लिएर नजोडी लेख्नु वैज्ञानिक देखिन्छ । दुइटा पदमा समास हुँदा अधिल्लो वा पछिल्लो पदमा विकार लागेको छ र त्यो पद स्वतन्त्र रूपमा अर्थ दिन सक्तैन भने मात्र पदयोग गर्ने नत्रभने पदवियोग गर्ने नियम बनाउनुपर्छ । पण्डितको अधिल्लो नियम नमान्ने र पछिल्लो नियम (नयाँ शब्द नजोड्ने नियम) मान्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

ख) तत्पुरुष समासमा विभक्तिको लोप हुन्छ र समास बन्छ । तत्पुरुष समासलाई पनि विकार लागेका ठाउँमा मात्र पदयोग गर्ने, नत्र पदवियोग नै गर्ने नीति लिनुपर्छ ।

ग) कर्मधारय र द्विगु दुवै समासमा विशेषण र नामको योग हुन्छ । त्यस्तै विशेषण र विशेषण पनि मिलेर कर्मधारय समास बन्छ । यी दुवै समासलाई एउटै नियम बनाउनुपर्छ । नेबृशले भनेभै विकार लागेका शब्दलाई मात्र पदयोग गर्ने, अन्य ठाउँमा पदवियोग गर्ने नीति लिनु उपयुक्त देखिन्छ ।

घ) नेपालीमा पहिलो नाम र दोस्रो नामलाई पदयोग गरिन्छ र थरलाई पदवियोग गरेर लेख्ने चलन छ । समास पदयोग गरेर लेख्नुपर्छ भन्ने नियमअनुसार लेख्ने हो भने, पहिलो नाम, दोस्रो नाम र थर सबैलाई नै पदयोग गर्नुपर्ने हो । नाम र थर समस्त शब्द हो तर पदवियोग गरिन्छ । संस्कृतमा नाम र थर सबै एउटै डिकोमुनि लेखिन्छ । यसबाट के बुझिन्छ भने नियम भएपनि नेपालीमा समस्त शब्द सधैं जोडिने रहेनछ । नेपालीमा पहिलो नाम र दोस्रो नामलाई

तत्पुरुष समास जस्तै मानेकाले जोडेर लेख्ने र नाम र थरलाई चाहिँ कर्मधारय समास हो तर जोडेर लेख्ने चलन छैन । त्यसकारण के बुझिन्छ भने पहिलो नाम र दोस्रो नामलाई पनि नजोडी लेख्नु नै वैज्ञानिक र व्यावहारिक ठहरिन्छ ।

ड) द्वन्द्व समासमा पण्डितले भनेभैँ (पृ ४२०) लोकप्रचलित वा बोलचालमा भए, पदयोग गर्ने र नवनिर्मित भए, पदवियोग गर्नुपर्छ भन्ने पण्डितको यो नियम व्यवहारमा ठीकसित लागू भएको देखिँदैन जस्तै :

। लोकप्रचलित 'दालभाततरकारी, दाजुभाइदिदीबहिनी, जेठीमाइलीसाहिँली दररेट, केटाकेटी' र नवनिर्मित 'कांग्रेसमाओवादीसम्झौता, नेपालजापानसम्बन्ध', आदि ।

यी माथिका उदाहरण द्वन्द्व समासका हुन् र लोकमै प्रचलित पनि हुन् तर यिनलाई कहिल्यै पदयोग गरेर लेखिँदैन । नवनिर्मित द्वन्द्व समासलाई भने पदयोग गरेर लेख्ने चलन छ । यसबाट पण्डितले नै बनाएको नियमको पनि ठीकसित पालन नगरिएको देखिन्छ । त्यसैले नेपालीका सबै समासलाई एउटै नियम बनाएर विकार लागेको छ र समस्त शब्दका दुइटा घटकमध्ये कनै पनि एउटा घटक स्वतन्त्र रूपले अर्थ दिन सक्तैन भने पदयोग गर्ने नभए पदवियोग गर्ने र बीचमा कमाको प्रयोग नगरी लेख्ने नीति लिनु नै वैज्ञानिक र व्यवहारिक देखिन्छ ।

च) अन्त्यमा साभे प्रत्यय लागेका शब्दहरू बहुव्रीहि समासका उदाहरण हुन् । शब्दकोशमा प्रविष्टि पाउन सक्ने खालका स्वतन्त्र शब्दलाई पदवियोग गर्ने समस्त शब्दका दुइटा घटकमध्ये कनै पनि एउटा घटक स्वतन्त्र रूपले अर्थ दिन सक्तैन भने मात्र पदयोग गर्ने नभए पदवियोग तल लेखिएअनुसारका गर्ने नियम बनाउनुपर्ने देखिन्छ । :

१. साभे 'ई' प्रत्यय लिने : जिल्ला शिक्षा कार्यालय सम्बन्धी, कार्यालय सम्बन्धी, शिक्षा कार्यालय सम्बन्धी, त्रिभुवन विश्व विद्यालय परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय सम्बन्धी ।
२. साभे 'ए' प्रत्यय : चरीनड्रे, बाइफाले, तल्लाघरे, ठूलाघरे, माभाघरे, पुछारघरे ।
३. साभे 'ईय' प्रत्यय : कार्यालयीय, परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयीय ।
४. साभे 'क' प्रत्यय : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान विषयक ।

छ) वाक्यमा आउने कुनै समस्त शब्द, फाँकी, द्विरुक्ति भएको शब्द, अनुकरण शब्द, आदिमा एउटा पदावलीमा जोडिन आउने घटकहरूमा अधिल्लो, बीचको वा पछाडिको घटकले शब्दकोशमा फरक प्रविष्टि पनि पाउँदैन र व्याकरणमा एउटै धातु वा शब्दको रूपावलीका रूपमा पनि आउँदैन भने, त्यस्तो शब्दलाई उपसर्ग वा प्रत्यय मानेर पदयोग गर्नुपर्छ । नत्र समास वा हाम्रा अरू परम्पराका पनि, शब्दकोशमा छुट्टै प्रविष्टि पाउन सक्ने शब्द हो भने पनि, त्यस्ता शब्दलाई पदवियोग नै गर्नु राम्रो हो । जस्तै : द्विरुक्ति शब्दमा 'बेग्लाबेग्लै' भए, जोड्ने 'फरकफरक, पटकपटक' भए, पदवियोग गर्नु राम्रो हुन्छ ।

ज) नेपाली व्याकरणकारहरूले संस्कृतको अव्ययीभाव समासको उदाहरण नेपालीमा खोज्दा हेमराजको 'शब्दयोगी' अथवा सोमनाथको 'नामयोगी' जोडिएका पदावलीमा देखे, त्यसैले पनि अव्ययीभाव समास भएका समस्त शब्द जस्तै ठानेर 'शब्दयोगी' वा 'नामयोगी' जोडिएका 'परस्थानिक पदावली' (पोखरेल २०५३, २०५४) लाई पनि पदयोग गर्ने सूत्र निकाले । वास्तवमा 'शब्दयोगी' अथवा 'नामयोगी' जोडिएका पदावली समस्त शब्द नै होइनन्, त्यसैले तिनीहरूलाई अघिल्ला शब्दसँग जोड्नु त्यसै नेपाली लेखाइलाई अपठचारो बनाउनु मात्र हो, अर्थात् नामयोगीलाई पदवियोग गर्नु नै वैज्ञानिक निर्णय ठहर्दछ ।

झ) ज्विकीका अनुसार (हेर्नु ५.१) निपातको शाब्दिक अर्थ हुँदैन । ज्विकी, पोखरेल र दाहालका अनुसार नेपालीमा निपात बेग्लाबेग्लै किसिमका छन् । निपातलाई पदवियोग गरेर लेख्नु नै वैज्ञानिक हुन्छ । नेपालीमा सबै निपातलाई एउटै व्यवहार गरेको देखिँदैन । 'चाहिँ', 'मात्र', 'जस्तो', 'हरू'(स्वतन्त्र शब्द), 'भैँ', 'किनभने' आदि व्याकरणात्मक निपातहरूलाई कहीं पदयोग त कहीं पदवियोग गरेको पाइन्छ । यी सबै निपातलाई पदवियोग नै गर्ने र एउटै नीति लिनु राम्रो हुन्छ ।

ञ) नेपालीका 'ले, लाई, देखि, बाट, को, मा' जस्ता कारक बुझाउने व्याकरणात्मक निपात शब्दलाई पहिलेका व्याकरणकारहरूले संस्कृत भाषाका विभक्ति प्रत्यय जस्ता ठानेर 'विभक्ति' भन्ने नाम दिए । नेपालीका यी तथाकथित 'विभक्ति' हरू 'रो, रा, री, नो, ना, नी' जस्ता प्रत्यय नभएर स्वतन्त्र व्याकरणात्मक निपात शब्द हुन् । त्यस्तै सबै विभक्तिलाई पनि एउटै व्यवहार गरेको देखिँदैन । नेपालीका विभक्तिहरू संस्कृतका भैँ प्रत्यय नभएकाले गर्दा सबै विभक्ति स्वतन्त्र शब्द हुन् त्यसैले यिनलाई पनि पदवियोग गर्दा नै नेपाली लेखाइ वैज्ञानिक र व्यावहारिक हुन्छ ।

ट) नेपालीमा 'ए' कृदन्तपछाडि आउने निपातहरूलाई पदयोग गरेर लेख्ने चलन छ । 'ए' कृदन्तपछाडि आउने निपातहरू दुई किसिमका छन् । पहिलो किसिमका निपातहरू 'भएपछि', 'भएतापनि', 'भएपनि' जस्ता छन् भने दोस्रो किसिमका निपातहरू 'भएको' र 'भएर' जस्ता छन् । यी दुई किसिमका निपातमध्ये पहिलो किसिमका निपातलाई 'ए' कृदन्तपछाडि छुट्याएर लेख्न सकिने हुनाले तिनलाई पदवियोग गरेर लेख्नुपर्छ भने दोस्रा किसिमका निपातलाई 'ए' कृदन्तपछाडि टुक्र्याएर लेख्नै नसकिने हुनाले तिनलाई पदयोग नै गरेर लेख्नु राम्रो देखिन्छ ।

ठ) देब्रेतिर एउटा वा अनेक कृदन्त र दाहिनेतिर एउटा क्रियापद मिलेर बन्ने संयुक्त क्रियालाई पनि समासकै किसिम मानेर नेपालीमा पदयोग गर्ने चलन चलाइएको छ । हिन्दी जस्ता नेपालीका सहोदर भाषामा अथवा अङ्ग्रेजीमा चाहिँ यस्ता शब्दमा पदवियोग गरिएको हुन्छ । नेपालीमा पनि ती भाषाकै सिको गरेर संयुक्त क्रियाको मालामा उनिएका कृदन्त र क्रियापदलाई पदवियोग गर्दा नै नेपालीको लेखाइ सरल हुन्छ । एउटै उपवाक्यमा प्रयोग हुने अर्थात् संयुक्त क्रिया भएको (गाइदियो) र दुइटा उपवाक्यमा उनिएर सँगै आउने (गाई दियो) अथवा 'गाई भन्ने जन्तु दियो' भन्ने अर्थ बुझाउने (गाई दियो) भन्ने पदावली फरकफरक लेख्ना मात्र तिनीहरूका बीचको अर्थको फरक थाहा पाइन्छ भनेर पदयोगका गर्ने चलन छ । वैज्ञानिक र प्राविधिक भाषामा मात्र होइन जुनसुकै भाषामा अनेकार्थक शब्द र अनेकार्थक पदावली

भइहाल्छन् । प्रसङ्गबाटै त्यस्ता अनेकार्थक शब्द वा पदावली बुझिन्छन्, त्यसैले संयुक्त क्रियालाई पनि पदवियोग गरेर लेख्नुपर्छ ।

ड) दाहिनेतिर क्रिया र देब्रेतिर क्रियावेगरको कुनै शब्द मिलेर वाक्यमा सधैं सँगसँगै आउने क्रियालाई यहाँ मिलित क्रिया भनेर परिभाषा गरिएको छ । अनेक शब्द मिलेर बनेका यस्ता जटिल क्रियालाई पनि समास सरहको मानेर नेपालीमा कसैकसैले पदयोग गरेको पनि पाइन्छ । तर मिलित क्रिया छुट्टाछुट्टै शब्द मिलेर बनेको क्रियाको संरचना भएकाले हिन्दी जस्ता अरू आर्यभाषामा भैं पदवियोग गरेर लेख्नु राम्रो हुन्छ, पदयोग गरेर लेख्नु वैज्ञानिक देखिँदैन ।

ढ) समस्त शब्दका बीचमा योजक चिन्ह राख्ने चलन पनि पदवियोग गर्ने नियमलाई प्राथमिकता दिँदा आफैं छुट्टै छ ।

ण) कुनै लामो नामको छोटकरी रूप वा सङ्क्षेपलाई पनि बीचमा थोप्ला हालेर जोड्ने साटो थोप्लै नहाल्ने चलन चलाउनु राम्रो हो । अहिले संसारमा त्यस्ता थोप्ला नहाल्ने चलन बढेको छ ।

त) नेपालीका कोटिकारहरू प्रत्यय जस्तै लागेर पदयोग गरेर लेख्ने चलन छ । यी कोटिकार पनि बेग्लै पद हुन्, यिनलाई पनि पदवियोग लेख्नु नै वैज्ञानिक देखिन्छ ।

थ) नेपाली र हिन्दी भाषा दुइटै एउटै परिवारका भाषा हुन् तर हिन्दी भाषामा भन्दा नेपाली भाषाको लेखाइमा पदयोगको समस्या चर्को देखिन्छ । हिन्दी भाषामा माथिका धेरैजसो उदाहरणमा पदयोग गरिँदैन, पदवियोग गरेर लेखिन्छ । मुकुन्द शरण उपाध्यायको भनाइ (कुराकानी) अनुसार पहिलेपहिले हिन्दी भाषामा पदयोग धेरै मात्रामा हुन्थ्यो तर पदयोगका समस्या अनुभवले ठम्याएर विस्तारै हिन्दीका विशेषज्ञहरूले हिन्दी भाषामा पदवियोग गर्ने नीति लिए । त्यस्तै पहिलेपहिले हिन्दी भाषामा पनि विभक्तिलगायत परस्थानिक निपातहरू जोड्ने नै चलन थियो तर विस्तारै प्रयोगका अनुभवले खारिँदै जाँदा पदयोगभन्दा सकेसम्म पदवियोग गर्ने नीति लिइयो । हिन्दी भाषामा पदवियोग गर्ने नीति लिन त्यहाँका भाषाविद्हरूलाई अङ्ग्रेजी भाषाको सकेसम्म पदवियोग गर्ने नीतिबाट प्रेरणा मिलेको हुन सक्छ । हिन्दी भाषा जति मात्रामा लेखिएको छ, त्यति मात्रामा नेपाली भाषा लेखिएको छैन, त्यसैले पनि एउटै भारोपेली आर्य परिवारको अर्को भाषा नेपालीको लेखाइमा पनि हिन्दीको अनुभव अथवा सोभै अङ्ग्रेजीको सिको गर्नु पनि व्यावहारिक हुन्छ ।

समस्त शब्दमा पदयोग गर्ने नियम संस्कृत जस्ता अरू धेरै भाषाका लेखाइमा पनि चलेको पाइन्छ । त्यसको अवशेष अङ्ग्रेजी भाषाको लेखाइमा अभै पनि केही मात्रामा पाइन्छ, तर अङ्ग्रेजी जस्ता धेरै युरोपेली भाषामा समस्त शब्दमा पनि पदयोग नगरेर पदवियोग गर्ने चलन छ । त्यसको प्रभाव अङ्ग्रेजी भाषाको लेखाइमार्फत पहिले हिन्दी भाषाको लेखाइमा आयो र पछि हिन्दी र अङ्ग्रेजीबाट सोभै पनि नेपाली, बङ्गाली र मराठी जस्ता आर्य भाषाको लेखाइमा आयो । यी भाषामा एकातिर संस्कृत भाषाका लेखाइको समासलाई पदयोग गर्ने नियमको प्रभाव पनि पूरै छुटिसकेको छैन र अङ्ग्रेजी भाषाको जस्तै पदवियोग गर्ने बानी पनि

पूरै बसिसकेको पनि छैन । नेपालीमा पदयोग र पदवियोगको समस्याको मूल कारण यही दोहोरो दुल्मुले नीति र निर्णयको अभाव हो ।

माधवप्रसाद पोखरेलको भनाइ (कुराकानी) अनुसार नेपालीमा बाहेक हिन्दी, बङ्गाली, मराठी, जस्ता अरू सहोदर भाषामा पनि यति चर्को मात्रामा पदयोग गरेको देखिँदैन र धेरैजसो युरोपेली भाषामा पनि नेपालीमा जति पदयोग गरिँदैन । नेपालीमा पदयोगको मात्रा अति धेरै हुन्छ ।

नेपाली भाषामा पुस्तक छापने संस्थाका प्रुफ रिडरहरूले पनि लेखकले लेखेका पदयोग र पदवियोगलाई भाँचेर लेख्ने गरेको पाइन्छ । तारानाथ शर्माले लेखेका शब्दलाई बेग्लाबेग्लै प्रुफ रिडरका कारण एउटै संयुक्त वाक्यमा पनि कहीं पदयोग र कहीं पदवियोग गरेको पाइन्छ । यसकारण यो परिवर्तन तारानाथ शर्मामा भएको होइन, प्रकाशन गर्ने संस्थाका प्रुफ रिडरका कारण भएको देखिन्छ किनभने शर्माको २०५१ मा नवीन प्रकाशनबाट छापिएको 'नेपाली साहित्यको इतिहास' मा पदवियोग गरेका उदाहरण धेरै पाइन्छ भने साभा प्रकाशनबाट पछिल्लो समयमा प्रकाशित 'सम र समका कृति' (२०६२) मा पदयोग गरेको बढी उदाहरण पाइन्छ । यसको कारण शर्मामा आएको परिवर्तन नभई साभा प्रकाशनको आफ्नो आधिकारिक प्रुफ रिडरहरूको कारणले शर्माले पदवियोग गरेका ठाउँमा पनि साभा प्रकाशनबाट प्रकाशित भएका पुस्तकमा पदयोग ज्यादा भएको देखिन्छ । शर्माकै 'भानुभक्तदेखि तेस्रो आयामसम्म' (२०४१) साभा प्रकाशनबाटै निस्किएको पुस्तकमा भने पदयोग र पदवियोग दुवैको प्रयोग पाइन्छ ।

पदयोग र पदवियोगबारे नेपालीमा प्रचलित नियमहरू अपूर्ण, अव्यवस्थित छन् र ठीकसित पालन गरिएका छैनन् भन्ने यसरी प्राक्कल्पनाको पुष्टि भएको छ ।

माथिका निष्कर्षका आधारमा ठाकुर पराजुली (२०५५ : ९४) को निम्नलिखित अनुच्छेद (१) लाई तल दिएअनुसार (२) पदवियोग गरेर लेख्नुपर्ने हुन्छ :

१. गोरखा दरवारको पारिवारिक भाषाका रूपमा देहाती हिन्दीको वर्चस्व रहेको तथाकथित सेनीभाषा कसरी प्रतिष्ठित हुन आयो- यो अभै गहन अध्ययन र अन्वेषको विषय हुन आएको छ तापनि पृथ्वीनारायणको राजवंशमा वनारसका मिश्रगुरु राजगुरुका रूपमा नियुक्त भएर बस्नु, पाल्पाली सेनवंशी राजाहरूसँग शाहवंशको मातृसम्बन्ध गाँसिनु र गोरखादरवारको हिसाबकिताप राख्ने मुन्सीका रूपमा तराईतिरका कायस्थहरूको प्रभाव पर्नु जस्ता आधारभूत कारणहरू यसका पछाडि विद्यमान रहेका देखिन्छन् । राम शाहकै समय (वि.सं. १६६३-१६८९) देखि वाराणसीका नन्दा मिश्र गोरखाराजवंशका राजगुरु भएका देखिन्छन् । वाराणसी यिनीहरूको मूल घर भएकाले पछिसम्म पनि यिनीहरूको आवत-जावत चलेकै देखिन्छ । यस प्रकार आफ्ना राजगुरुसँगको निरन्तर सम्पर्कबाट केही न केही रूपमा हिन्दी भाषाको प्रभाव पर्नु स्वाभाविक छ । तर राम शाहको महीनखम्बा अभिलेख र उनका छोरा डम्बरशाहका प्राप्त अभिलेख नेपाली भाषामै लेखिएको हुँदा त्यस बेलासम्म राजकीय व्यवहारमा मिश्रगुरुहरूले बोल्ने गरेको हिन्दीले त्यति मिचिसकेको देखिन्छ । पहिलेका राजदरवारमा राजगुरुको स्थान बौद्धिक दृष्टिबाट सर्वोच्च रहने हुँदा सामान्य बोलचालमा उनले बोल्ने भाषाको प्रभाव केही मात्रामा पर्नु स्वाभाविक पनि छ । यसभन्दा प्रभावशाली कारण अभै देखिन्छ त्यो हो-सेनवंशी राजाहरूसँग मातृसम्बन्ध बढ्दै जानु । राम शाहदेखि नरभूपाल शाहसम्मका

अधिकांश राजा र राजकुमारहरूको वैवाहिक सम्बन्ध पाल्पाली सेनराजाहरूका शाखा-सन्तानसँग अविच्छिन्नरूपमा चलिरहेको देखिन्छ ।

२. गोरखा दरबार को पारिवारिक भाषा का रूप मा देहाती हिन्दी को वर्चस्व रहेको तथा कथित सेनी भाषा कसरी प्रतिष्ठित हुन आयो- यो अभै गहन अध्ययन र अन्वेषण को विषय हुन आएको छ तापनि पृथ्वी नारायण को राजवंश मा वनारस का मिश्र गुरु राजगुरु का रूप मा नियुक्त भएर बस्नु, पाल्पाली सेन वंशी राजा हरू सँग शाह वंश को मातृसम्बन्ध गाँसिनु र गोरखा दरबार को हिसाब किताप राख्ने मुन्सी का रूप मा तराई तिर का कायस्थ हरू को प्रभाव पर्नु जस्ता आधारभूत कारण हरू यस का पछाडि विद्यमान रहेका देखिन्छन् । राम शाह कै समय (वि.सं. १६६३-१६८९) देखि वाराणसी का नन्दा मिश्र गोरखा राजवंश का राजगुरु भएका देखिन्छन् । वाराणसी यिनी हरू को मूल घर भएका ले पछि सम्म पनि यिनी हरू को आवतजावत चलेकै देखिन्छ । यस प्रकार आफ्ना राजगुरु सँग को निरन्तर सम्पर्क बाट केही न केही रूप मा हिन्दी भाषा को प्रभाव पर्नु स्वाभाविक छ । तर राम शाह को **महीनखम्बा** अभिलेख र उन का छोरा डम्बर शाह का प्राप्त अभिलेख नेपाली भाषा मै लेखिएको हुँदा त्यस बेला सम्म राजकीय व्यवहार मा मिश्र गुरु हरू ले बोल्ने गरेको हिन्दी ले त्यति मिची सकेको देखिन्छ । पहिले का राजदरबार मा राजगुरु को स्थान बौद्धिक दृष्टि बाट सर्वोच्च रहने हुँदा सामान्य बोल चाल मा उन ले बोल्ने भाषा को प्रभाव केही मात्रा मा पर्नु स्वाभाविक पनि छ । यस भन्दा प्रभावशाली कारण अभै देखिन्छ त्यो हो-सेन वंशी राजा हरू सँग मातृसम्बन्ध बढ्दै जानु । राम शाह देखि नर भूपाल शाह सम्म का अधिकांश राजा र राजकुमार हरू को वैवाहिक सम्बन्ध पाल्पाली सेन राजा हरू का शाखा सन्तान सँग अविच्छिन्न रूप मा चली रहेको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६२). नेपाली वर्णविन्यास र यसको मानकीकरण. नारायणगढ : बालकुमारी कलेज.

अर्याल, मधुप्रसाद (२०६३). नेपाली व्याकरणपरम्परामा प्रचलित पारिभाषिक शब्दावलीको अध्ययन (विसं २००३ देखि २०२४ सम्म). एमए शोधपत्र. कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिवि.

अवस्थी, महादेव र पारसमणि भण्डारी.(२०६४). नयाँ नेपाली शृङ्खला ४. काठमाडौँ : एकता बुक्स.

‘असीम’, गोपाल पाँडे. (२०००). रचना केशर. काठमाडौँ : नेभाप्रस.

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०४५,२०५२). समको दुःखान्त नाट्यचेतना. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन,

------(२०५५). दुःखान्त-नाटकको सृजन-परम्परा. काठमाडौँ : नेराप्रप्र

उपाध्याय, मुकुन्द शरण (२०५७). तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्द हरू को वर्णविन्यास. नेपाली-वर्णविन्यास-विषयक अधिगोष्ठी. काठमाडौँ : नेराप्रप्र

कार्की, बन्नीकुमार (२०६०). पदवियोग एक जटिल समस्या. प्रज्ञा ९८ : १४८-१५२

कार्की, हुद्धबहादुर (२०५५). नेपाली भाषामा संस्कृत शब्दको आवृत्ति. एमए शोधपत्र. कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिवि.

गौतम, कृष्ण (२०५५). पाश्चात्य महाकाव्य. काठमाडौँ : भुँडी पुराण प्रकाशन.

------(२०५९). प्राच्य महाकाव्य, काठमाडौँ : नेराप्रप्र

चालिसे, विदुरकुमार (२०६३). ऐतिहासिक अभिलेखका आधारमा नेपाली भाषाका व्याकरण तत्त्वमा क्रमिक विकासको अध्ययन. पिएचडी शोधप्रबन्ध. कीर्तिपुर : त्रिभुवन विश्वविद्यालय.

ढकाल, लीला (२०४९). नेपाली भाषामा द्विरुक्ति प्रक्रिया. एमए शोधपत्र, कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

त्रिपाठी, वासुदेव, (२०३०). पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा. (तेस्रो संस्करण २०४८ मित्रपार्क,चावेल : अभिव्यक्ति छापाखाना). काठमाडौँ : साभा प्रकाशन.

दाहाल, बल्लभमणि, वासुदेव त्रिपाठी, चूडामणि बन्धु, मोहनराज शर्मा, ठाकुरप्रसाद पराजुली, आदि (२०४६). अनिवार्य नेपाली शिक्षण-निर्देशन. काठमाडौं : त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र.

नेपाल, दुर्गाप्रसाद (२०५६). नेपाली व्याकरण : पारिभाषिक शब्दावली (वीरेन्द्रकेसरीदेखि पुष्करशम्शेरसम्म). कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय.

पण्डित, हेमराज (१९६९). चन्द्रिका गोरखाभाषा-व्याकरण. काठमाडौं : ढोकाटोल. (दोस्रो संस्करण २०४२). साभ्ना प्रकाशन.

पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०२३). राम्रो रचना मीठो नेपाली. काठमाडौं : सहयोगी प्रकाशन.

पराजुली, ठाकुर (२०४५). नेपाली साहित्यको परिक्रमा. काठमाडौं : नेपाली विद्या प्रकाशन.

पोखरेल, बालकृष्ण (सं.) (२०४०). नेपाली बृहत् शब्दकोश. काठमाडौं : नेराप्रप्र

पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५३). नेपाली वर्ण, वर्णविन्यास र सन्धि. तीन बर्से स्नातक तहको अभिमुखीकरण कार्यशाला गोष्ठीपत्र, काठमाडौं : इन्जिनियरिङ सङ्काय, पुलचोक.

_____ (२०५३). क्याम्पस स्तरीय नेपाली वाक्य व्याकरण. काठमाडौं : नवीन प्रकाशन.

_____ (२०५४). नेपाली वाक्य व्याकरण. (दोस्रो संस्करण). एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि., थापाथली.

_____ (२०५७). ध्वनिविज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनि-परिचय. काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र.

_____ (२०६३). भाषाको निष्फल पढाइ. कान्तिपुर, वैशाख २ गते शनिबार.

पोखरेल, शैलजा (२०६२). नेपाली बृहत् शब्दकोशका वर्णविन्यासको प्रामाणिकता. काठमाडौं : जगदम्बा प्रकाशन.

बन्धु, चूडामणि (२०५८). नेपाली लोकसाहित्य. काठमाडौं : एकता बुक्स.

भट्टराई, रोहिणीप्रसाद (२०३३). बृहद् नेपाली-व्याकरण. काठमाडौं : नेराप्रप्र

राणा, पुष्कर शमशेर जङ्गबहादुर (२००९). नेपाली सजिलो व्याकरण. (सातौं संस्करण). काठमाडौं : साभ्ना प्रकाशन.

व्यास, भोलाशङ्कर व्यास (१९५७ इ). संस्कृतका भाषाशास्त्रीय अध्ययन. (दोस्रो संस्करण १९६९ इ). वाराणसी : भारतीय ज्ञानपीठ.

शमसेर, पुष्कर (सं.) (१९९२). नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने ? काठमाडौं : नेभाप्रस

शमसेर, पुष्कर (२००१). **नेपाली सजिलो व्याकरण**. काठमाडौँ : नेभाप्रस

शर्मा, जनकलाल (२०२३क). **नेपाली व्याकरण**. (पहिलो भाग). काठमाडौँ : एडुकेशन इन्टरप्राइज
_____ (२०२३ख). **नेपाली व्याकरण**. (दोस्रो भाग) काठमाडौँ : एडुकेशन इन्टरप्राइज
_____ (२०२३ग). **नेपाली व्याकरण**. (तेस्रो भाग) काठमाडौँ : एडुकेशन इन्टरप्राइज

शर्मा, तारानाथ (२०५१). **नेपाली साहित्यको इतिहास**. (तेस्रो संस्करण). काठमाडौँ : नवीन प्रकाशन.

_____ (२०३४). **पश्चिमका केही महान साहित्यकार**. (दोस्रो संस्करण). काठमाडौँ : साभा प्रकाशन.

शर्मा, मोहनराज (२०२६). **शब्दरचना र वर्णविन्यास**. दोस्रो संस्करण, २०४६ काठमाडौँ : त्रिवि, पाविके, (तेस्रो संस्करण, २०४९, काठमाडौँ : काठमाडौँ बुक सेन्टर) .

_____ (२०५५). **समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग**. काठमाडौँ : नेराप्र
_____ र कृष्णहरि बराल (२०५२), **भाषा विज्ञान र नेपाली भाषा**. काठमाडौँ : नवीन प्रकाशन.

शर्मा, शेषराज (२०१७). **प्रारम्भिक व्याकरण**. काठमाडौँ : नयाँ नेपाल प्रकाशन.

शर्मा, सोमनाथ (१९७६). **मद्दचन्द्रिका**. काठमाडौँ : श्री नक्साल भगवती प्रेस.

सर्मा, ताना (२०२७). **भानुभक्तलदेखि तेस्रो आयामसम्म**. (पाँचौँ संस्करण २०४१). काठमाडौँ : साभा प्रकाशन.

_____ (२०६२). **सम र समका कृति**. (सातौँ संस्करण). काठमाडौँ : साभा प्रकाशन.

Abhyankar, Kashinath Vasudev (1961). **A Dictionary of Sanskrit Grammar**. Baroda: Oriental Institute.

Bushmann, Hadumod (1996). **Rouledge Dictionary of Language and Linguistics**. Translated and edited by Gregory P. Trauth and Kerstin Kazzazi. UK: Routledge.

Dahal, Ballabh Mani (1974). **A Description of Nepali: Literary and Colloquial**. PhD thesis, University of Poona.

Di Sciullo, Anna-Maria and Edwin Williams (1987). **On the Definition of Word**. Cambridge: MIT Press.

Emeneau, Murray B. (1956). India as a linguistic area. **Language** 32:3-16.

Katamba, Francis (1993). **Morphology**. London: Macmillan